

**«Qaraqalpaqstanda ilim, kórkem óner hám mádeniyat
tarawınıń rawajlanıwında hayal-qızlardıń roli»
atamasındaǵı respublikalıq ilimiy-teoriyalıq
onlayn konferenciya materiallari**

**«Qoraqalpog`istonda ilm, san`at va madaniyat
rivojida xotin-qizlarning roli»
mavzusida respublika ilmiy-nazariy
onlayn konferenciya materiallari**

**Материалы республиканской научно-теоретической
онлайн конференции
«Роль женщин в развитии науки,
искусства и культуры Каракалпакстана»**

Nókis - 2020

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI
ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ MÁDENIYAT MINISTRLIGI
ÓZBEKSTAN MÁMLEKETLIK KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT
INSTITUTÍ NÓKIS FILIALÍ**

**«Qaraqalpaqstanda ilim, kórkem óner hám mádeniyat tarawınıń
rawajlanıwında hayal-qızlardıń roli» atamasındaǵı respublikalıq ilimiy-
teoriyalıq onlayn konferenciya materiallari
2020- jıl 13 -oktyabr**

**«Qoraqalpog`istonda ilm, san`at va madaniyat rivojida xotin-qizlarning
roli» mavzusida respublika ilmiy-nazariy onlayn konferenciya
materiallari
2020- iyl 13 -oktyabr**

**Материалы республиканской научно-теоретической онлайн
конференции «Роль женщин в развитии науки, искусства и культуры
Каракалпакстана»
13 октября 2020 года**

Qaraqalpaqstanda ilim, kórkem óner hám mádeniyat tarawınıń rawajlanıwında hayal-qızlardıń roli

Juwaplı redaktor: Xamidov N.Sh., Nókis 2020 jıl, 120 bet.

(qaraqalpaq, ózbek hám rus tillerinde)

Toplamda mámletimizdiń barlıq tarawlarında ózleriniń miynetleri menen tanılǵan hayal-qızlardıń búgingi kúndegi roli haqqında jaslarǵa tálim- tárbiya sipatında maǵliwmatlar berilgen.

Toplamda «Qaraqalpaqstanda ilim, kórkem óner hám mádeniyat tarawınıń rawajlanıwında hayal-qızlardıń roli» atamasındaǵı respublikalıq ilimiy-teoriyalıq onlayn konferenciya materiallari orın alǵan.

Redkollegiya aǵzalari:

1. Shaniyazov J.O.- Ózbekstan Mámleketlik kórkem-óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali direktor w.w.a., shólkemlestiriw komitet baslıǵı;
2. Xamidov N.Sh. - Ózbekstan Mámleketlik kórkem-óner hám mádeniyat instituti Nókis filialiniń ilimiy hám innovaciya isleri boyınsha direktor orınbasari;
3. Álewov Ó- Pedagogika ilimleriniń doktori, professor;
4. Urazova L.K. - Ózbekstan Mámleketlik kórkem-óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali «Social–gumanitar pánler» kafedrasi baslıǵı;
5. Saparbaeva G.A. - Ózbekstan Mámleketlik kórkem-óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali «Mádeniyat hám kitapxana iskerligi» kafedrasi baslıǵı.

Konferenciya materiallari Ózbekstan Mámleketlik kórkem-óner hám mádeniyat instituti Nókis filialiniń Ilimiy Keńesiniń 2020 jıl noyabr № 3 protokoli menen basıwǵa usinis etildi.

*1-sekciya. Qaraqalpaqstanda bilimlendiriw hám
ilimniń rawajlanıwında hayal-qızlardıń roli.*

**ПРОФЕССОР С.БАХАДЫРОВАНЫҢ ИЛИМДЕГИ ХӘМ КӨРКЕМ
ӘДЕБИЯТТАҒЫ ХЫЗМЕТЛЕРИ**

*Бекбергенова Зияда Утеповна. ӨзРИАҚБ Қарақалпақ гуманитар
илимлер илим-изертлеу институты, «Қарақалпақ әдебияты» бөлімінің
баслығы, филология илимлериниң докторы*

Сарыгүл Бахадырованың аты илимпаз хәм жазыўшы сыпатында республикамызға ғана емес, ал жақын республикаларға да белгили. Ол филология илимлериниң докторы, Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, Беруний атындағы Өзбекстан мәмлекетлик сыйлығының лауреаты дәрежелерин ийелегенге шекем илимниң хәм дөретиўшиликтиң көплеген машақатлы жолларын басып өтти.

С.Бахадырованың өмир жолы хәм ислеген хызметлерине нәзер тасласақ, ол 1944-жылы Қараөзек районында туўылады. Ол 1961-жылы орта мектепти тамамлап Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалык институтына оқыўға киреди. Бул билим дәрғайын 1966-жылы табыслы тамамлап, 1967-70-жыллары Ташкенттеги Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының аспирантурасында оқыйды. Ол билимниң шексиз теңизине қарай жол излеп Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының (хәзирги бөліминиң) Н.Дәўқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебияты институтында хызмет жолын баслады. Усы институтта эпиўайы лаборанттан баслап институт директоры лаўазымына шекем көтерилди. Сарыгүл апа академик М.К.Нурмухамедовтың илимий басшылығында 26 жасында кандидатлық диссертациясын, 1987-жылы докторлық диссертациясын жақлады.

1970-жыллардың ақырында бурынғы аўқамның Жоқары аттестациялық комиссиясы қайта дүзиліп, миллий республикаларда жазылатуғын диссертациялар тек ғана жоқары дәрежедеги рус тилинде жазылыўын талап етти. Сол ўақытлары

Сарыгүл апаның «Хәзирги заман қарақалпақ романы» деген диссертациясы таяр еди. Ол питип турған докторлық диссертациясын жақлаўға усынбастан алдын Москваға, пүткил жәхән институтына тәжирийбе арттырыў ушын кетти. Бул жерде белгили тюрколог илимпаз, профессор З.Кедринаның басшылығында илимий жумыс алып барды. З.С.Кедрина оның докторлық диссертациясының биринши вариантын жақлаўға койыўға мәсләхәт берди. Сарыгүл апаға жумыс еле де питпей турғандай түйилип, ол қарақалпақ романының миллий өзгешеликлерин еле де терең ашқысы келеди хәм бул жумысты «Романда миллийлик хәм улыўма адамзатқа тән характер» деген машқалаға бурды. Бул жумыс «Роман хәм дәўир» деген ат пенен өз алдына китап болып шықты. Хәмме Сарыгүл апа бул мийнетин жақлаўға қояды деп ойлады. Бирақ, ол енди буны фольклор менен байланыстырды. «Фольклор хәм қарақалпақ совет прозасы» темасындағы диссертациясын Москвадағы М.Горький атындағы пүткил жәхән институтының көп миллетли совет әдебияты секторына талқылаўға усынды. Талқылаўда шығып сөйлеген Г.И.Ломидзе, З.Османова, З.С.Кедрина, А.И.Алиева, Залесская, Р.Юсуфов сыяқлы илимпазлар жумысты жоқары баҳалады хәм сол биринши талқылаўда-ақ теманы жақлаўға усыныс етти. Соннан кейин ғана Ташкенттеги Тил хәм әдебият институты қасындағы қәнигелестирилген Кеңесте докторлық диссертациясын жақлады. Оның диссертациясына белгили өзбек алымлары И.А.Султанов, А.Каюмов, Т.Мирза, Э.А.Каримов күтә жоқары баҳа берди. Усы докторлық диссертациясы мазмунында «Фольклор и каракалпакская советская проза» атамасындағы монографиясын рус тилинде баспадан шығарды. Бул монография ҳаққында «Вопросы литературы» журналының бетинде рецензия басылып шықты. Рецензия авторы Т.Давыдова бул жумысты қарақалпақ әдебияттануы илиминде емес, ал бурынғы аўқам илиминде үлкен жетискенлик деп баҳалады. Усының өзи қарақалпақ илимине берилген күтә жоқары баҳа еди. Бул жумыста С.Баҳадырова бурын ҳеш айтылмаған жаңа илимий концепсияларды усынды. Дүнья илиминде биринши рет фольклоры раўажланған халықларда халықтың миллий мийрасты ядында сақлаў уқыбының күшли болғанлығы хәм оның реалистлик әдебияттың қәлиплесиўинде айрықша орны анықланды. Ол буннан кейин өзиниң илимий

жұмыстарын қарақалпақ фольклоры менен байланыстырады. Қарақалпақ фольклорының жаңа тарийхы, қарақалпақ жырауларының тарийхы, қарақалпақ дәстанларының 100 томлығы оның басламасы менен исленип атырған жұмыслардан.

С.Бахадырованың илимий мийнетлериниң көпшилиги әдебиат хәм фольклорға арналып, хәзирги күнде 300 ден артық илимий мийнет хәм мақалалары басылып шықты. Мақалалары Хиндистан, Түркия, Кипр, Россия, Қазақстан еллеринде тезис материалларында басып шығарылды. Илимпаздың ең жоқары жетискенликлериниң бири-қарақалпақ фольклорын дүньяға танытыўда бийик шоққының басына шықты десек асыра айтқан болмаймыз. Оның басламасы менен «Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлар фольклорын изертлеў» деген темада халық аралық илимий конференция өткизилди. Конференцияны өткизиў ҳаққындағы Министрлер Кабинетиниң қарарын еситкен күнди еслеп Сарыгүл апа «Мен ондай болып ҳеш куўанып көрмедим» дейди. Конференция илимий форум болыў менен бирге шын мәнисиндеги улыўма халықлық байрам болып өтти. Конференцияға Түркия, Кипр, Әзербайжан, Қырғызстан, Қазақстан, Өзбекстаннан белгили илимпазлар келди. Олар Қарақалпақстанның жери, тарийхий орынлары, мәденияты, илим орайлары менен танысты. Конференцияның жуўмақланыў күни Нөкис қаласындағы ипподромда театрластырылған көрсетиў болды. Аппақ шағаладай ақ отаўлар тигилди. Жыйналған халыққа Гүлайым баслаған қырық қыздың қалмақ Суртайша менен саўашынан таярланған эпизод көрсетилди. Буннан соң ылақ ойыны, палўанлар гүреси, қошқар урысы усаған көп ғана миллий ойынлар көрсетилди. Конференцияға БМШның Өзбекстандағы ўәкилханасының сол ўақыттағы баслығы Х.Малик келди хәм шығып сөйледі. Ол «Қырық қыз» дәстанына арналған конференция материалларын бастырыўға қаржы ажыратты. Бул конференцияның әҳмийети – дүнья халықларына «Қырық қыз» қарақалпақ халқының миллий эпосы екенлигин дәлийллеп берди. Конференцияға келген илимпазлар өз елине барғаннан соң қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» ҳаққында бир неше мақалалар басып шығарды.

Сарыгүл апаны қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»нің тәғдири ойландырды. Бул бұрынғы кеңес хұкимети ўақытында қадаған етилген дәстанлардың бири еди. Соның менен бирге, басқа да көплеген халықларда миллий версияларға ийе дәстан. Бирақ, ең күшли варианты қарақалпақта екенлигин илимпазлар мойынлаған. Соны илимий жақтан белгилеп, анықлық киргизиў Сарыгүл апаны толғандырып жүрген мәселе еди. Ол бул дәстанның тек ғана қарақалпақ версиясына арналған «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» хәм оны изертлеў мәселеси» деген темада халық аралық конференция өткизиўге Өзбекстан Илимлер академиясына усыныс киргизди хәм бул усыныс мақулланып, Министрлер Кабинетиниң арнаўлы қарары шықты. Конференция жоқары дәрежеде өтті. Оған Өзбекстаннан, Германиядан, Түркия, Япония, Қазақстаннан илимпазлар келди. Қазақстан Илимлер академиясының академиги Р.Бердибаев: «Едиге» бизде де бар, бирақ Сиз мәрт екенсиз. Биз «Едиге» ни еле көтермедик, ал Сиз көтердиңиз» деп Сарыгүл апаның мийнетин жоқары баҳалады.

С.Баҳадырова өз халқының миллий байлығын дүньяға мақтаныш етиў ушын көплеген илимий форумларда баянат жасады. Уфада «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге», «Қарақалпақ халық шежиреси», Элистада «Қарақалпақ халық дәстаны «Қоблан» ҳаққында, Анкарада «Қарақалпақ фольклоры жанрлары», Кипрде «Қорқыт ата хәм қарақалпақ фольклоры», Куньяда «Қорқыт ата хәм қарақалпақлар», Измирде «Қырық қыз» – қарақалпақ халық дәстаны» темаларында баянатлар жасады. Ол 2004-жылы Бонн университетинде оқыўшылар, студентлер, профессорлар алдында «Қарақалпақ дәстанлары хәм жыраўлары» ҳаққында лекция оқып қайтты. Бул баянатты Бонн университетиниң студентлери менен оқытыўшылары күтә үлкен қызығыўшылық пенен күтип алды.

Сарыгүл апа 2003-жылы гүзде үшінши халық аралық конференциясын «Түркий тиллес халықлар фольклорында халық көркем өнери» деген темада өткизди. «Хәр бир халық аралық конференцияларды өткизгендеги мақсетим – өзимниң халқымды, оның бай миллий мәдениятын, әдебиятын, фольклорын дүньяға танытыў» дейди ол. Халық аралық конференцияны шөлкемлестириў бир адамға қатты кыйын мәселе. Интернет арқалы сырт ел илимпазлары менен қаншама

сөйлесіулер жүргізіуі, пикир алысуі, олардың конференцияға қатнасуіуына ерисуіу аңсат нәрсе емес. Хәр бир конференцияның халық мийрасларына арнап өткизилиуі – бул бизиң халқымызды дүньяға танытуіу деген сөз. «Едиге» дәстанының қарақалпақ версиясы Германия илимпазы К.Райхл тәрeпинен англис хәм немис тиллерине аударылды хәм баспадан шығарылды.

– Мениң илимде умтылатуғын мақсетим – өз халқымды көшип-қонып, посып жүрген халық емес, ал отырықшы, өзиниң миллий цивилизациясына ийе, адамзат дәреткен алтын қорға үлкен үлес қосқан әййемги халықлардың бири екенлигин илимий жақтан дәлийллеу. Усы мақсетте үш халық аралық конференция өткердим, қарақалпақ фольклорының жүз томлығын баспаға таярлау мәселесин көтерип шықтым. Усы мақсетте қарақалпақ жыраулары түркий тиллес халықлардың ишиндеги ең жетилискен эпос атқарыушылары екенлиги хаққында мақаламды хәзирги уақытта Қазақстанда, Әзербайжанда шығарып атырман, – дейди ол.

Соңғы жыллары Сарыгүл Баҳадырова қарақалпақ жырауы хәм оның саз әспабы «қобыз» хаққында бир неше мақалаларын баспа сөз бетлеринде жәриялады. С.Баҳадырованың «Қарақалпақ қандай халық» (Ташкент, «Наурыз», 2017) деген китабының үлкен бир бөлими «Қарақалпақ жырауы»на арналады. Изертлеуде қарақалпақ жырауы хәм оның саз әспабы қобыз, «дәстан» хәм оның атқарыушыларын түркий тиллес халықлар қалайынша атайтуғыны хаққында қызықлы мағлыұматлар келтирилген.

С.Баҳадырованы республика жәмийетшилиги жазыушы сыпатында да жақыннан танийды. Оның «Анама хат», «Хаяллар», «Адамды адам бахытлы етеди», «Адам қәдири», «Кешиккен солдат», «Рәушан», «Тумарис хәм Кир», «Қанатынан қайрылған суңқар» сыяқлы повестлери, «Тәғдир» атлы роман-дилогиясы баспадан шықты. С.Баҳадырова «Тәғдир» романы менен Орайлық Азияның хаял-қыз жазыушылары арасында кең көлемли роман-эпопея жазған биринши жазыушы болып есапланады.

Әлбетте, халқымыз С.Баҳадырованың илимдеги хәм көркем әдебияттағы жетискенликлерине қарай отырып, шаңарақтағы үй руўзыгершилиги менен аналық

ўазыйпаларынан аўысып, илимде ҳам доретиўшиликте тынымсыз мийнет етип атырған ҳаял-қызларымыз бенен мақтанары анық.

«Женский вопрос» в периодической печати Каракалпакстана 1930-х годов

Нуржанов С.У.

*Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела
История Каракалпакского научно-исследовательского института
гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики
Узбекистан, г. Нукус.
e-mail: sanur69@mail.ru*

Изучение различных аспектов истории женского равноправия (в западной историографии – гендерной истории) на современном этапе развития нашего общества является научно значимым и актуальным. В настоящее время роль женщины в обществе и социально-культурной жизни многократно возросла, как во всех областях общественно-политической жизни, так и в обыденности. Этот вопрос стал актуальным в 1930-х годах, когда началась «культурная революция», важной частью которой выступал именно «женский вопрос». В обществе, которое жило в условиях издревле сформированных поведенческих паттернов и социальных установок, традиционных норм жизни, выдвижение женщин на общественно значимую роль было воспринято в большинстве случаев негативно. Об этом имеется много материала в историографии Каракалпакстана советского периода¹.

Одной из значимых работ по теме является монография Я.Абдуллаевой, где на огромном фактическом материале прослеживается весь путь эмансипации каракалпакской женщины, впервые предпринимается попытка комплексного анализа истории «женского вопроса», производится сопоставительная характеристика трех моделей решения «женского вопроса»².

Целью данной же работы является выявление и характеристика основных результатов изучения «женского вопроса» в периодической печати Каракалпакстана довоенного периода, осмысление сложившейся по этому вопросу историографической ситуации.

¹ История Каракалпакской АССР. Т. 1974, 1986; Досумов Я. Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. 1960; Очерки истории Каракалпакской АССР. Т., 1964, и др.

² Абдуллаева Я.А. Каракалпогистон хотин-кизлари. Кеча ва бугун. XIX асрнинг охири XX аср. Т., 2004.

Актуализируя вопрос освещения «женского вопроса» в периодической печати Каракалпакстана, хотим обратить внимание, что, к сожалению, полная подшивка газет Каракалпакстана 1920-1930-х годов на сегодняшний день отсутствует, в научных библиотеках и фондах архивов хранятся неполные подшивки газет «Қызыл Каракалпакстан» и «Советская Каракалпакия» с середины 1930-х годов. Имеются ряд разрозненных экземпляров газет, изданных на территории Каракалпакстана в эти годы, где содержатся ценные материалы по изучаемой теме³.

Выявление представленных в прессе публикаций по вопросам женского образования, права женщины на труд и ее профессиональной занятости, общественной деятельности, политических прав, личной свободы, семейно-брачных отношений в имеющихся в нашем распоряжении газет имеет важное значение для освещения не только «женского вопроса», но и повседневной жизни, семейной истории, локальной истории и целого ряда сторон общественного, культурного и общественно-политического развития.

Характер газетных публикаций выделяется целым рядом особенностей. Во-первых, емкостью и краткостью сообщения. Во-вторых, постепенно публикуются материалы, претендующие на аналитику и пропагандирующие советский образ жизни. В-третьих, агитационный материал на страницах печати с ярко выраженной направленностью.

В процессе работы в архивах республики нами был выявлен несколько экземпляров газет на местном языке конца 1920-х – начала 1930-х годов. В них мало фотографии и рисунков, за то множество материалов малого формата – сообщений с мест, указывающих на локальное нарушение прав женщин (таких как выдача несовершеннолетних девочек замуж, насилие в отношении женщин, ограничение их прав).

В 1930-е годы начали появляться рисунки и фотографии, характеризующие процесс вовлечения девушек и женщин в общественную жизнь, в первую очередь, на учебу. Например, в газетной странице рисунок об уроке в школе, где центральной фигурой выступает маленькая девочка, сидящая на первой парте, с косичками и тюбетейкой в окружении мальчиков. В другом рисунке на переднем плане у стола взрослые женщины, одна читает, две другие пишут. На столе книги и тетради, перо с чернильницами, а на заднем плане - мужчины. На одном из фото изображен процесс обучения, где учитель объясняет женщине у доски правописание. В классе без парт, на полу сидят взрослых женщин, можно заметить маленьких девочек. На доске написаны предложения на арабице, у доски девушка, пишет на латинице.

³Нуржанов С. Периодическая печать Каракалпакстана в системе общественных отношений. – Н., 2915.

Подобная картина в конце 1930-х годов сменяется широкой пропагандой участия женщин не только в процессе культурного развития, но и в социально-экономической и политической жизни. В этот период в прессе стала широко отмечаться День 8 марта как международный женский день. Он был глубоко политизированный праздник, насаждался агитационно-пропагандистской машиной советской власти. Кстати, в эти же годы на газетных страницах начали широко пропагандировать еще один праздник – праздник Нового года, с ёлками, гирляндами и пятиконечной звездой на макушке.

На газетных страницах публиковались портреты ведущих представителей местных женщин – учительниц, трактористок, руководителей хозяйств, избранных депутатами. Однако, женщины по-прежнему оставались в плену традиционных социальных норм и бытовых отношений. Так, в одном из фотографий на хлопковом поле кетмением и прополкой занимались одни женщины - члены бригады Урумхан Ахметовой колхоза «Қызыл сауле» Турткульского района. На другом фото изображены женщины из колхоза «Октябрь» Тахтакупырского района на строительстве канала Ленинжап-Суенли, с лопатами и кетменями в руках.

Как видим, даже визуальное изучение материалов газет указывает, что выдвижение женщин на руководящие и общественно значимые роли сопровождается с тяжелой физической работой на полях, стройках, при этом они сохраняли свою роль в семье как хранительницы очага и семейного уюта. Можно сделать вывод, что власть, стремясь раскрепощению восточной женщины, начала с задачи ликвидации неграмотности среди них, которая, по сути, являлся прогрессивным и значимым в её политике. В то же время «эмансипация» женщин по-советски привело еще большему закреплению женщин.

ВКЛАД ЖЕНЩИН-УЧЕНЫХ В РАЗВИТИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ НАУКИ КАРАКАЛПАКСТАНА

З.И. Курбанова

*Кандидат исторических наук, заведующая отделом Этнографии
Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных
наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан,
г. Нукус.*

Вклад женщин в развитие различных отраслей науки Каракалпакстана заслуживает особого внимания. Их достижения охватывают такие отрасли, как лингвистика, медицина, история, экономика, педагогика, искусство, экономика, математика, история и др. На современном этапе женщины в науке достигли больших высот. Изучение и обобщение проблемы вклада женщин в науку республики является актуальным, имеет не только научно-теоретическое, но и практическое значение. Отдельно хотелось бы остановиться на деятельности тех женщин, научные достижения которых имели значение для развития этнографической науки в Каракалпакстане.

Одной из таких женщин стала А.С. Морозова, работы которой явились первыми академическими исследованиями этнической истории каракалпакского народа [Морозова: 1954]. К сожалению, большая часть ее научного наследия осталась не опубликованной. Ее интересы были сосредоточены на исследовании истории и культуры каракалпакского народа. Рукописи исследовательницы хранятся в рукописных фондах фундаментальной библиотеки Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, а также Фундаментальной библиотеки Академии наук Республики Узбекистан.

Имя Т.А. Жанко известно в широких научных кругах. Каракалпакский этнографический отряд, организованный в 1945 г. под ее руководством, за время своего существования проделал огромную работу в изучении истории и

этнографии каракалпакского народа. Отряд в течение нескольких лет провел систематическое обследование населения оазиса, уточнил расселение локальных групп и составил детальные этнические карты; во всех местах обитания народа собрал историко-этнографический материал, всесторонне характеризующий его традиционную культуру и быт.

В состав отряда в 1945 г., помимо Т.А. Жданко, входили тогда еще студентки Н.П. Лобачева, Н.Н. Гроздова, Л.Ф. Моногарова. Такой состав отряда не остался незамеченным местным населением: как вспоминает Т.А. Жданко, «Мой каракалпакский отряд в селениях республики знали, называли «отряд „кызлар”» – отряд девушек» [Жданко: 1994: 126].

Заслуга Татьяны Александровны в развитии этнографической мысли в республике велика. Материалы, собранные ею за время работы в ХАЭЭ, обобщены в фундаментальной монографии [Жданко: 1950], которой предшествовала вышедшая за год до этого статья, посвященная проблеме изучения родовой структуры [Жданко: 1949: 58-63]. В работе нашли отражение исторические события, экономические, политические, культурные связи каракалпаков с соседними народами.

Особое значение для этнографической науки имеют исследования Н.П. Лобачевой. Ее статьи созданы на базе полевых исследований и исторических материалов разного характера [Лобачева: 2001; 2006]. Огромная заслуга автора заключается в том, что на конкретных примерах она доказывает тезис о том, что ключевые моменты этногенетической истории народа находят отражение в традиционной культуре современности и каждый этнический пласт в этногенезе среднеазиатско-казахстанских народов подтвержден примерами из области обрядности и костюма. На этом основании Н. Лобачева говорит об отражении этногенетической истории в традиционной материальной и духовной культуре народов.

Плодотворно работала в составе Каракалпакского этнографического отряда Л.С. Толстова. Всю свою жизнь она посвятила изучению этнографии

каракалпаков, проживающих как на территории республики, так и за ее пределами. Ею опубликован ряд монографий и статей по данной тематике. Свои исследования она начинает с почти не изученной темы – этнической истории локальных групп каракалпаков, живущих за пределами своей республики, главным образом в Узбекистане и соседних с ним регионах [Толстова: 1959; 1963].

Богатый материал по семейно-бытовому укладу обобщен в монографии А.Т. Бекмуратовой [Бекмуратова: 1969: 18-20]. В другой работе А. Бекмуратовой впервые была подробно проанализирована вопросы родства у каракалпаков, терминология, связанная с ней [Бекмуратова: 1978: 27-40]. Исследовательница уделила большое внимание взаимоотношениям между членами семьи, родственниками по линии матери и по браку. Ею проанализированы вопросы, посвященные семейно-бытовой обрядности.

Изучались этнографами особенности бытового уклада каракалпакской семьи, ее современные формы, состав, детность, взаимоотношения старшего и младшего поколений. В процессе обследования, проведенного при изучении семьи в Нукусе и Чимбае, было выявлено, что образ жизни, семейные традиции оказывают влияние и на процесс воспитания детей [Садгян: 1991].

XXI столетие стало тем периодом, когда в этнографической науке были достигнуты определенные успехи. Были созданы необходимые условия для развития науки. В результате за короткий период времени количество женщин – этнографов пополнилось новыми кадрами: Р. Баллиева [Баллиева: 2003], Р. Камалова [Камалова: 1993], Н. Тлеубергенова [Тлеубергенова: 1995], Т. Есбергенова [Есбергенова: 1996], З. Курбанова [Курбанова: 2008], С. Есбергенова [2000]. В их исследованиях рассмотрены различные аспекты этнографии каракалпакского народа. Помимо изучения каракалпаков, в сферу интересов региональных исследователей попали и другие этнические группы: казахи, уральские казаки (уральцы) [Бижанова: 1998; Калбанова: 1998].

Использованная литература:

1. Баллиева Р. Этнокультурные особенности природопользования народов Приаралья (конец XIX – начало XX века). М., 2003.
2. Бекмуратова А.Т. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус, 1969. 117 с.
3. Бекмуратова А.Т. Терминология родства у каракалпаков // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. М., 1978. С. 27-40.
4. Бижанова А.Е. Традиции и инновации в свадебной обрядности казахов низовья Амударьи // Вестник ККОАНРУз. 1998. № 4. С. 97-98.
5. Есбергенова С.Х. Конь в верованиях и эпосах народов Приаралья // ОНУ. 2000. № 2. С. 40-44.
6. Есбергенова Т.Х. Социализация детей у каракалпаков // Вестник ККО АН РУз. 1996. № 3. С. 85-89.
7. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков // ТИЭ. Т. IX. М.-Л.: АН СССР, 1950. 170 с.
8. Жданко Т.А. Родоплеменная структура и расселение каракалпаков низовьев Амударьи в XIX - нач. XX вв. // КСИЭ. М., 1949. Вып. VI. С. 58-63.
9. Калбанова Е.Е. Традиционное жилище уральских казаков низовьев Амударьи // Вестник ККОАНРУз. 1998. № 2. С. 142-144.
10. Камалова Р.С. Традиционные верования каракалпаков, связанные с рождением ребенка в XIX – начале XX вв. // Вестник ККОАНРУз. 1993. № 2. С. 100-104.
11. Курбанова З.И. Из истории этнографического изучения Каракалпакстана (Каракалпакский этнографический отряд Хорезмской археолого-этнографической экспедиции) // Вестник ККО АН РУз. 2008. № 4. С. 36-41.

12. Лобачева Н.П. Особенности костюма народов Среднеазиатско-Казахстанского региона // СЭС. Т. IV. М., 2001.
13. Лобачева Н.П. Отражение этногенетической истории в материальной и духовной культуре народов Среднеазиатско-Казахстанского региона (по материалам середины XX в.) // СЭС. Т V. М., 2006.
14. Морозова А.С. Культура домашнего быта каракалпаков начала XX века (к вопросу этногенеза) // Диссертация на соиск... канд. ист. наук, Ташкент, 1954.
15. С Т.А. Жданко беседует В.А. Тишков // СЭ. 1994. № 1. С. 118-133.
16. Садгян И.М. Некоторые вопросы воспитания детей в современной семье каракалпаков (по материалам этнографических экспедиций в городах Нукус и Чимбай ККАССР) // Узбекистан: страницы истории. Ташкент, 1991.
17. Тлеубергенова Н.А. Этнокультурные аспекты юрты // Вестник ККОАНРУз. 1995. № 2. С. 104-109.
18. Толстова Л.С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса в XIX-нач. XX вв. Нукус - Ташкент: Каракалпакское государственное издательство, 1963. 227 с.
19. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины (историко-этнографический очерк). Нукус: ККГИЗ, 1959. 183 с.

ЖЕНЩИНЫ-РУКОВОДИТЕЛИ КАРАКАЛПАКСТАНА (1960-1980)

Б.А.Кощанов, Б.Ибрагимов

Каракалпакский государственный университет

31 марта 1959 года на первой сессии пятого созыва Верховного Совета ККАССР было образовано Правительство Каракалпакстана. Среди заместителей председателя Совмина впервые была назначена Рахима Шамуратовна Калбаева. Министром социального обеспечения была назначена Алтыnguль Давлетмуратова.

Эта традиция была продолжена и в дальнейшем. На первой сессии шестого созыва Верховного Совета Каракалпакской АССР которая состоялась 13-16 марта 1963 года был утвержден состав правительства Каракалпакстана: Председателем Совета Министров Е.Айтмуратов; заместитель председателя Рахима Шамуратовна Калбаева и др. Алтыnguл Давлетмуратова сохранила за собой должность министра.

Некоторые изменения произошли в 1967 году. На первой сессии Верховного Совета Каракалпакской АССР седьмого созыва 5 апреля 1967 года, был утвержден состав правительства, где на должность заместителя председателя правительства выдвигается Алима Гайпова. Министром социального обеспечения населения работали Н.Джалалова, министром культуры З.Насруллаева, министром просвещения А.Нурмуханова, министром бытового обслуживания У.Алламуратова, министром социального обеспечения – Салима Юсупова.

В контингенте депутатов Верховного Совета Каракалпакской АССР (1975) 54 депутата или 34,6% составляли женщины. Женщины-депутаты и женщины-руководители внесли огромный вклад в социально-экономическое развитие Каракалпакстана. Много внимания уделяли исследованию и изучению памятников, находящихся на территории автономной республики.

Надо особо подчеркнуть, что в 1975-1980 годах в республике были построены сотни общеобразовательных школ и детских учреждений, учреждений здравоохранения, культуры, предприятий, торговли, общественного питания, бытового обслуживания. Капитальных вложений на строительство объектов коммунального назначения составили более 18 млн.рублей на благоустройство городов, райцентров и других населенных пунктов было израсходовано 25 млн.рублей.

На целинных землях было построено по Узбекистану в целом 160 агрохозяйств, введено 7,7 млн. кв. метров жилья. Здесь возникли крупные сельскохозяйственные районы и города. В 1977 году был организован целинный Элликалинский район, а в 1979 году – животноводческий Бозатауский район.

За 7 лет (1974-1980 гг.) комплексно освоили и ввели в сельскохозяйственный оборот не менее 150 тыс. гектаров новых земель, в том числе: в Турткульском, Берунийском районах под хлопчатник земли древнего орошения на Элликалинском массиве – 20 тыс. гектаров и Джанбаскалинском – 40 тыс. гектаров, в северных районах под рис – 40 тыс. гектаров, под картофель, огородно-бахчевые и кормовые культуры во всех районах – 10 тыс. гектаров.

Одновременно, существенное значение придавалось развитию хлопкоочистительной промышленности – крупнейшей отрасли индустрии нашего края. В 70-е годы в Каракалпакстане были построены 10 хлопкозаводов, 32 заготовительных пункта, несколько десятков сушильно-очистительных цехов, оснащенных высокопроизводительным оборудованием.

В середине 70-х годов из 119 колхозов и совхозов специализировались на производстве хлопка – 82, риса – 7, овощей, картофеля, фруктов и винограда – 7. В результате концентрации производства были созданы 8 овцеводческих совхозов, 14 мясного скотоводства и откорма крупного рогатого скота, 1 птицеводческий совхоз.

Тяжелыми оказались и экологические последствия хлопкового приоритета. Бесконтрольное использование вод Амударьи и Сырдарьи, среднегодовой сток последних в Аральское море с 42,9 кубокилометров в 1961-1970 гг. уменьшился до 4,2 кубокилометра в 1981-1984 гг. Это стало одной из главных причин трагедии Арала. Амударья в своем нижнем течении полностью высохла, а дельта ее превратилась в засоленную пустыню. Драгоценная в условиях аридной природной среды вода превратилась в экстенсивной нерыночной экономике почти в бесплатный ресурс. Тысячи ее кубометров, растекались по многочисленным ирригационным сооружениям, заливая хлопковые и рисовые поля, не столько орошая их, сколько покрывая коркой выпариваемой соли.

В широких масштабах в Каракалпакстане осуществлялась химизация земледелия. В Узбекистане значительно увеличилось производство минеральных удобрений, соответственно возросли их поставки сельскому хозяйству. Так, если в 1960 году колхоза и совхозы Каракалпакстана получили 172 тыс. тонн минеральных удобрений, то в 1970 году этот показатель дошел до 347 тыс. тонн. В погоне за хлопковым валом земля в огромных количествах насыщалась химикатами. Наряду с применением большой группы пестицидов, широко проводилась химическая дефоляция – предуборочное удаление листьев с хлопчатника для облегчения его механизированной уборки. Глубоко проникая в почву, дефолианты просачивались в грунтовые воды, заражали их.

Таким образом, в 1960-1980-е годы в государственном управлении Каракалпакстана произошли существенные изменения, женщины стали привлекаться на руководящие должности. Они наравне с мужчинами внесли достойный вклад в социально-экономическое и культурное развитие Каракалпакстана.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЖОҚЛАҰ ЖАНРЫ ЭВОЛЮЦИЯСЫНДА ХАЯЛ-ҚЫЗЛАРДЫҢ ДӨРЕТИҰШИЛИК РОЛИ

Нуратдинова Г.

ӨзР ИА Қб Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Жоқары дәрежедегі көркемлікке хәм соған сай жанрлық рәңбәренлікке ийе фольклорлық мийрастың жүзеге келиуінде оны дөретиуши қатламның орны шешиуши әхмийетке ийе екенлиги белгили. Фольклористика илиминде фольклорлық мийрасты дөретиушилер ҳаққында көплеген илимий изертлеулер жазылған хәм олардың фольклорлық мийрасты байытыудағы искерлиги ҳәр қыйлы аспектлерде белгили дәрежеде үйренилген. Бирақ оларды жынысы бойынша категорияға бөлиу хәм олардың ҳәрқайсысының дөретиушилигиниң спецификалық өзгешеликлери ҳаққында өз алдына изертлеулер жүргизиу мәселеси бул тарауда басы ашық мәселелерден есапланады. Бизге белгили, жәхән фольклористика илиминде фольклордағы әсиресе, ири эпикалық жанрлардың қәлиплесиуи хәм рауажланыуында дөретиушилер хәм атқарыушылар ҳаққында сөз етилгенде, олардың тийкарғы контингенти тийкарынан ер жыныслы адамлардан ибарат екенлини айқын көзге тасланады. Бул әлбетте, инсаният жәмийетиниң тарийхында патриархал қатнасықлардың узақ дауам етиуи хәм бул қатнасық тусында социаллық турмыстың барлық тарауларында ер адамның жетекшилик орны менен түсиндириледі. Деген менен дүньяжүзлик фольклорлық мийрас солардың арасында қарақалпақ фольклорында да ҳаял-қызлардан жазып алынған фольклорлық мәдениеттың бийбаха үлгилери ҳаял-қызлардың тек фольклорлық үлгилерди сақлаушылар ғана болып қалмастан көплеген жанрлардың рауажланыуы хәтте, фольклорда тек ҳаяллар дөретиушилиги менен тиккелей байланыслы жанрлардың да бар екенлигин дәлиллейди. Жәмийетте патриархал қатнасықлардың орнауы менен тийкарғы орны шаңарақ турмысы менен байланыслы болып қалған ҳаял-қызлар фольклорда тийкарынан ҳаял-қызлар дүньятаныуы менен байланыслы болған өзине тән специфик характерге ийе фольклорлық үлгилерди дөреткен.

Қарақалпақ фольклорының салт-дәстүр комплексінің мархумды жерлеу мәресімінің тийкарғы компоненти есапланған жоқлау қосықтары да тек хаял-қызлар тәрөпинен атқарылатуғын хәм дөрөтилөтуғын ең ески хәм оғада узақ дәуірлер дауам өткен эволюцион процессти басып өткен жанрлардан есапланады. Қарақалпақ жоқлау қосықтарының рус фольклорындағы аналогы есапланған рус причетлери бойынша илимий изөртлеулер алып барған К.В.Чистов та бул жанрды руслардың тек хаяллар дөрөтиушилиги менен байланыслы жанр сыпатында қараған [Чистов К.В.: 2]. Сондай-ақ қарақалпақ фольклористика илимінің ири тулғалары есапланған Қ.Айымбетов, Н.Дәуқараев, Н.Жапақов, А.Тәжимуратовлар да өзлериниң қарақалпақ фольклорындағы салт-дәстүр фольклорына кириуши жанрларды изөртлеу бойынша алып барған изөртлеулеринде жоқлаудың қарақалпақлар дәстүринде мархумды жерлеу үрп-әдетинде тек хаял-қызлар тәрөпинен дөрөтилөтуғынлығын хәм атқарылатуғынлығын айтып өткен. Бизиң жоқлау жанры бойынша алып барған илимий изөртлеулеримиз барысында информаторлардан жазып алынған мағлыұматлар, сондай-ақ ӨзИАҚБ Фундаметал китапханасында 1930-1970-жыллар аралығында Н.Дәуқараев атындағы Тарийх тил хам әдебият институты тәрөпинен шөлөемлөстөрилген илимий экспөдициялар материалларының анализи де бул жанрдың хая-қызлар дөрөтиушилиги менен байланыслы өкенлигин көрсөтеди.

Жоқлау қосықтарының мархумды жерлеу мәресіминде не ушын тек хаяллар тәрөпинен атқарылатуғынлығы хәққында арнаулы илимий изөртлеулер жоқ. Дөген менен, бул мәселөни узақ өтмиште қарақалпақлар менен генетикалық байланысқа ийө болған түркий тиллөс халықларының әйөмги диний өсенімлердеги хаял қудайлар хәққындағы илимий изөртлеулерге тийкарланып шамалау мүмкин. Н.А.Алөксөев өзиниң Сибирдиң түркий тиллөс халықларындағы әйөмги диний өсенімлер формалары хәққындағы мийнетинде жоқлаудың хаяллар тәрөпинен атқарылыуына белгили дәрежеде қатнаслы фактлерди келтирип өтеди. Илимпаздың келтирип өтиуинше, Сибир түркий халықлары есапланған якут, телеут, хакас,

шорлардың кудайлар пантеонында өз орны бар хаял кудай – Айыыхыт, Нэлбэй образлары әйjemгi хиндистанлылардың дәслепки ўақытларда жоқарғы кудай, кейин ала өз функциясын ер жыныслы кудайларға босатып берген, бирак адамлар турмысында инсаният өмириниң даўамлылығы, неке, шаңарақ пенен байланыслы хәдийселерди басқарыў функциясын сақлап қалған хаял кудайларға сәйкес. Якут тилиндеги жақсылыққа хызмет етиўши кудай-эменгерлердиң исимлериниң бәрине *айыы*, *ай* сөзлери қосылған. Бул сөз якут тилинде бар болыў, пайда болыў мәнилериң аңлатыўшы «дөретиў», «дөретиўши дәрек», «жақсылық дәреги» мәнилериңде қолланылады. Буннан якутлардың әйjemгi ата-бабаларында дүньяны дөретиўши ана (хаял) кудай ҳаққындағы исенимниң болғанлығын хәм ол *аи* деп аталғанын шамалаўға болады. Кейин ала якутларда *айыы*, *аи* сөзлери улыўма жақсылыққа хызмет етиўши кудайлардың улыўмаластырылған атына айланған. Телеутлер бул кудайды Май-энэ, кумандинлер хәм шорлар – Умай –энэ, ал качинлер – Ымай-энэ деп атайды. Бул халықлардың диний исенимлери бойынша бул хаял кудай адамға туўылғаннан баслап, өлгенше эменгерлик еткен [Алексеев Н.А.: 161-162]. Л.П.Потапов Умай ана культиниң әйjemгi түрклерге белгили болғанлығын хәм ол ҳаққындағы мағлыўматтың VI-VIII әсирлерге дәрек Орхон-Енисей жазба естеликлеринде келтирилгенлигин айтып өтеди. Л.П.Потаповтың шамалаўынша, Алтай хәм Орта Азияны мәканлаған әйjemгi саклардың ана-кудайы есапланған *аи* VI-VIII әсирлердеги олардың әўладлары тусында Умай ана культине трансформацияланған болыўы мүмкин [Потапов Л.П.: 150]. Умай қарақалпақлар арасында хәзирги ўақытта «Химай» формасында хаял адамның исми сыпатында белгили. Хожели қаласының турғыны 71 жаслы информатор Бийбирабаның бизге берген мағлыўматы бойынша «Химай ене шаңарақтың анығырағы хаяллардың пири болған» [Нуратдинова Г.Қ.: 16]. Бул дыққатқа ийе мағлыўмат бизди қарақалпақлардың этногенезин кураған урыўлардың мусылман динин қабыл еткеннен кейин Химай енениң Бийби Фатимаға (қарақалпақларда ол Бийпатпа аты менен белгили) трансформацияланған деген пикирге алып келеди. Биз буннан

әйемги дәуірлерде қарақалпақтардың этногенезін қураған әйемги кәуімлер арасында мархұмды жерлеу менен байланысly ритуалды атқару функциясы Химайдың социаллық орталықтағы көринісі есепланылған реал хаялларға жүктеліген деген пікірге келеміз. Бұны Орхон-Енисей жазба естеліклеріндегі қаған хаялларын тәріплеген «Умай ана тәлімін алған», «Умай анаға тәкаббил» сыяқлы қатарлардан да аңлауға болады. Дәуірлер өтуі менен қарақалпақтар арасында да жәмиеглік сананың өзгеруі, шаңарақта патриархал қатнасықтың күшейуі сыяқлы себептер тәсірінде Умай ана культі өз әхміетін жоғалтып ол Бийби Фатима көринісі тусында тек өзіннің хаял-қызлар пири, әменгері сыпатындағы функциясын ғана сақтап қалады. Ал мархұмды жерлеу мәресімінің бир компоненті болған мархұмды жоқтап жылау менен байланысly ритуалды атқару реал хаялдың ұазыйпасы сыпатында қалабереді. Архаик дәуірлерде мархұм рухына жағынуы хәм сол арқалы тирилерді оның ғәзебинен сақтау үшін құрбанлық келтиру, көз жасы төгіп, бет жүзін тырнап зақым келтиру сыяқлы ритуалаллық хәрекеттер уақыт өтуі менен кеуіл күйді сөз бенен ипадалау пайда болғаннан кейін белгілі бир текст формасына түскен, яғный фольклорда жоқтау жанрын пайда етеді.

Орта әсірлерге тийісli Орхон-Енисей жазба естеліклерінде жоқтаудың хаял-қызлар тәрепинен дәретілген жоқтаулар тийкарында жазылғанлығы хаққында тиккелей мағлыұмат жоқ. Бирақ буннан кейінгі дәуірлерге тийісli хәм алымлар тәрепинен XV әсір естелігі деп есепланылған «Китабы дедем Қорқыт» жазба естелігінде көп әсірлік фольклорлық традиция тийкарында жүзеге келген жоқтау қосығының тексти келтирілген. Бұл жоқтау қосығын түркердің хақанының хаялы Бурла хатун баласының өліміне байланысly дәретеді [Короглы Х.: Алексеев Н.А.: 160]. Орхон-Енисей жазба естелігі, «Китабы дедем Қорқыт» естелігіндегі жоқтау қосықтарының текстлерін XX әсір дауамында әсіресе 30-жылларда Н.А.Баскаков тәрепинен жазып алынған қарақалпақ жоқтау қосықтарының текстлері менен салыстырмалы изертлеулер олар арасында көплеген стилік,

композициялық, сондай-ақ образлар системасында улыўмалықлардың бар екенлигин көрсетеди. Бул жоклаў қосықларының көп әсирлер даўамында үзликсиз түрде даўам еткен хәм қурамалы эволюцион басқышты басып өткенин дәлиллейди.

Жоклаў жанрының алымлар тәрәпинен жазып алынған қолда нускалар жыйнағының көркемлик жақтан жетиклиги ҳаял-қызлардың усы жанр көлеминде хәр қыйлы дәўирледе халықтың тарийхы, дүнъя танымы, инсанның жәмийеттеги хәм шаңарақтағы орны, қәдир-қымбаты ҳаққында қарасларынан жүзеге келген поэзиялық полотносы деп баҳалаўға болады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Чистов К.В. Русская причет. Причитания. Ленинград. 1960. – С. 2.
2. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюрко-язычных народов Сибири. Новосибирск. 1980. – С.161-162.
3. Потапов Л.П. Очерки по истории Шории. М. – Л. 1936. – С. 150.
4. Автордың дала жазыўлары. – Б. 16.
5. Короглы Х. Огузский героический эпос. – Москва. 1976. – С. 160.

ИЙГИЛИКЛИ ИСИ ИСМИНЕ САЙ

ИЛИМПАЗ

С.Шынназарова

*Әжинияз атындағы НМПИ Қарақалпақ тили
кафедрасы доценти, ф.и.к*

Алима Пирниязова

Аннотация: Мақалада қарақалпақ тил илиминде фразеология тараўының раўажланыўында белгили үлес қосып киятырған илимпаз Алима Пирниязованың педагогикалық, илимий дәретиўшилиқ хызметлери сөз етилген. Қарақалпақ тил билиминиң терминология, лексикография ҳәм фразеология тараўлары бойынша бир қатар илимий жумысларына шолыў жасалған.

Жәмәетте жақсы шөлкемлестириўши, жасы үлкенлик қылыў, шаңарақта ул ҳәм қызды қатарға қосыў, илимли-билимли перзентлер етип тәрбиялаў, аудиторияда шәкиртлерге теңдей көз қараста қарап, тәлим-тәрбия бериў, ағайин, дос–яран, куда жек жат пенен татыў қатнаста болыў, орталықта көргенли инсан сыпатында өрнек болыў, ал илим дүньясында озық ойы менен алдыңғы қатарларда турыў, қайжерде, қайсы тараўда болмасын тең салмақлылықты сақлаў, хожалық тәшўишлеринде өмирлик жолдасына арбаны теңдей тартып, оны қоллап-куўатлаў, меҳрибан ана, шебер устаз, жәмийетте искер ҳаял, илимде илимпаз–олардың бәрине ылайықлы бола бериў ҳәммениң де бирдей қолынан келебермейди. Ал, устазымыз Алима Пирниязованың бойында бул инсаныйлық пазыйлетлердиң бәри бар деп исеним менен айта аламыз.

Пирниязова Алима, педагог, белгили тилши илимпаз Қудияр Пирниязовтың перзенти, муғаллимлер шаңарағында камалға келди, илимий орталықта тәрбияланды. 1981-жылы Нөкис мәмлекетлик университети филология факультетин тамамлады. Талапшаң студенттиң илимге ықласын аңлаған устазлары оған оқыўын даўамлап, илимге бағдар алыўына жол-жоба көрсетти. 1981-1984-жыллары университеттиң Қарақалпақ тили кафедрасы жанындағы 10.02.02. кәнигелиги бойынша аспирантураның

күндизги бөлимин питкерди ҳам карақалпақ тил илиминде үлкен илимий мектепти жаратқан устаз профессор Д.Насыров болажақ илимпаздың илимий жумысына басшылық етип, бахалы мәсләхәтлерин берди. Тынымсыз изленислерден соң «Хәзирги карақалпақ әдебий тилиндеги жәмийетлик-сиясий лексиканың қәлиплесиў ҳам раўажланыў жоллары» деген темада Өзбекстан Илимлер Академиясының Тил ҳам әдебият институтында кандидатлық диссертациясын 1986-жылы табыслы қорғап шықты.

1985-1988-жыллары Нөкис мәмлекетлик университети Қарақалпақ тили кафедрасында үлкен лаборант сыпатында мийнет жолын баслап, 1988-1990-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалы Н.Дәўқараев атындағы Тил ҳам әдебият институтында илимий хызметкер, 1991-жылы Өзбекстан Педагогика илимий-изертлеў институты Қарақалпақстан филиалында бөлим баслығы, 1991-жылдан баслап Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының Қарақалпақ тили кафедрасында оқытыўшы, 2011-2014-жылларда усы кафедранын баслығы лаўазымында иследи. Сондай-ақ, институтта жәмийетлик басламада он жыл даўамында, 2005-2015-жылларда институт ҳаял-қызлар комитети басланғыш шөлкеми баслығы болып ислеген дәўиринде машқалалы, тәрбиясы аўыр, әсиресе, жас шаңарақлы студентлердиң өмирден сүрникпей өз орнын таўып кетиўинде мәсләхәтлерин берип, жол-жорық көрсетиўде, институтта өткерилетуғын шембиликлерден баслап, студентлердиң кирейдеги ҳам жатақханадағы жасаў шараятынан хабар алыў, жәрдемге, қоллап-қуўатлаўға мүтәж болған студентлер менен жақыннан ислесиў, дерлик барлық руўхый-ағартыўшылық ислериниң шөлкемлескенлик, жоқары көтериңкилик пенен өтиўинде өз күш-жигерин аянбай хызмет етти. Оқыў, руўхыйлық-ағартыўшылық, илимий изертлеў, оқыў-методикалық жумысларының нәтийжелери есапқа алынып, 2001-жылы карақалпақ тили қәнигелиги бойынша доцент илимий атағын алды. А.Пирниязова-қарақалпақ тил

билиминде фразеология, терминология, лексикография тараўларында жемисли мийнет етип киятырған өз үстинде тынбай излениўшең илимпаз. Бүгинги күнге шекем жүзден аслам мақала хәм тезислерин жәриялаған болса, әсиресе илимий теориялық конференциялардың көпшилигинде пленарлық мәжилистиң баслы баянатшыларынан болып қатнасқан. 2018-2019-оқыў жылы илимий жемисли жыллардан болып саналады. Себеби үлкен, көлемли конференцияларға қатнасып, қарақалпақ тил илимининң хәзирги бағыт-бағдары, көрнекли илимпазлары, олардың мийнетлерин шет елли илим жанкүйерлерине таныстырыў, үгит-нәсиятлаў да пидайылықтың белгиси. Атап айтқанда, Әжинияз атындағы НМПИ Қарақалпақ тили хәм Қарақалпақ әдебияты кафедрасының доцентлери ф.и.к. А. Пирниязованың хәм М.Бекбергеновалар 8-18-октябрь күнлери Россия Федерациясының Казань қаласында (Волга бойы) Федераль университети Л.Толстой атындағы филология хәм мәдениетлар аралық коммуникация институтында өткерилген «Көп миллетли мәмлекет шараятында ана тиллерин сақлаў хәм раўажландырыў: машқалалар хәм перспективалар» атамасындағы халық аралық илимий-әмелий форумға қатнасты. Бул әхмийетли хызмет сапарында Казань (Волга бойы) Федераль университети Л.Толстой атындағы филология хәм мәдениетлар аралық коммуникация институты (ИФМК КФУ) Татар тил билими хәм әдебияты кафедраларында болып, қәнигелер менен түркий тиллерин изертлеўде, кадрлар таярлаўда бирге ислесиў бағдарында гүрриңлесиўлер жүргизди. Сондай-ақ, 11-12-октябрь күнлеринде Татарстан Республикасының халық шайыры, Ғ.Туқай атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, көрнекли шайыр хәм жәмийетлик искер Р.Миннулин менен ушырасыў хәм китапларының презентациясына қатнасты. 12-октябрь күни Р.Миннулинниң 70 жыллық юбилейине бағышланған «Шығыс хәм батыс контекстинде түркий халықларының әдебияты хәм көркем өнери» атамасындағы халық аралық илимий-әмелий конференцияның салтанатлы ашылыўы хәм пленар мәжилисинде шығып сөйлеп, секция жумысында модераторлық етти хәм «Фразеологизмлердиң

көркем әдебиятта қолланылыуы» атамасында баянат иследи. 2018-жылы 29-30-ноябрь күнлери Самарқанд қаласында өткерилген «Махмуд Замахшарий, Махмуд Қашғарий ва Алишер Наўайының лингвистикалық мийрасы хәм оның түркий тиллерди үйрениўдеги орны» деген атамадағы халықаралық илимий конференцияға “Қарақалпақ тили фразеологизмлериниң тарийхий-хронологиялық сыпатламасын анықлаўда Махмуд Қашғарийдиң лингвистикалық мийрасының әҳмийети” деген темадағы, 2019-жылы 29-30-ноябрь күнлери Қазақстан Республикасының Тараз қаласында “Түркий әлеми: жазба естеликлердиң тарийхи, интеграциясы хәм қәлиплесиў бағытлары” деген атамадағы белгили илимпаз Азиза Карибаеваның 60 жыллығына арнап өткерилген илимий теориялық конференцияда пленар мәжилисинде А.Пирниязова “Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер стилиниң изертлениўи” деген темадағы усыңған илимий баянаты қызықлы сораў-жуўаплар хәм пикирталасларды пайда етти.

А.Пирниязованың лексикография тараўында да бир қатар мийнетлери атап өтиўге ылайық. Тил илиминиң ең машақатлы тараўларынан болған лексикография, сөзлик дүзиў исинде “Өзбекше-қарақалпақша хәм қарақалпақша-өзбекше” сөзлик авторлар жәмәети менен бирликте, зийрек студент шәкирти Ш.Сметуллаева пенен авторлықта «Қарақалпақ тилиниң жәмийетлик-сиясий терминлер сөзлиги» (2018), шәкирт студент Қ.Сәрсенбаев пенен авторлықта “М.Нызанов шығармаларының фразеологизмлер сөзлиги”(2018), қарақалпақ тили лексикологиясын оқытыў мәселелерине арналған “Қарақалпақ тилин педагогикалық технология тийкарында оқытыў”(2019), Қарақалпақ тилиниң лексикасы” (Қ.Пирниязов пенен авторлықта), “Қарақалпақ тилиндеги омоним аффикслер” (2012) “Хәзирги қарақалпақ әдебий тили лексикология пәнин интерактив усылларда оқытыў”(С.Шынназарова менен авторлықта. 2014), “Илимпаз хаял-қызлар” (2015, Г.Патуллаева менен биргеликте), “Қарақалпақ тилиндеги жәмийетлик-сиясий лексиканың қәлиплесиў хәм

раўажланыў жоллары» (2017), “Методист илимпаз хэм устаз”(2017). Сондай-ақ, жоқары оқыў орнының филология кәнигелиги студентлери ушын “Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili fonetika hám leksikologiyası» (Sh.Abdinazimov, S.Shinnazarova menen avtorlıqta, 2018.) сабақлығы, Баслаўыш тәлим хэм спорт тәрбиялық ис кәнигелиги студентлери ушын Қ.Пирниязов хэм Қ.Бекниязовлар менен биргеликте «Baslawish klaslarda ana tilin oqıtıw metodikası» (2018) сабақлығы, «Házirgi ádebiy til (leksikologiya)di oqıtıwda innovaciyalıq usıllar» (2019) С.Шынназарова менен авторлықтағы оқыў қолланбасы, «Ана tili praktikumı» (2019) Е.Алланазаров, Е.Искендерова менен авторлықта «Qaraqalpaq tiliniń stilistikası» (2019), Д.Сейдуллаева менен авторлықта жәриялаған оқыў қолланбалары илимий-методикалық излениўшилигиниң, мийнетлериниң жемиси.

Бир неше жыллар даўамында ҚМУ да докторлық хэм кандидатлық диссертациялар қорғаў бойынша кәнигелестирилген кеңес жанындағы семинарда ағза болып ислеп киятыр. Өзиниң кәсиплик хызметине дөретиўшилик қатнаста қарайды. Хәр қандай илимий-теориялық конференция оның дыққатынан шетте қалмайды, өз жөнелиси, өз илимий ҳаўазы менен басқаларға өрнек бола алады. Әсиресе, қарақалпақ тили, оның нормалары, сөйлеў мәденияты мәселелери бойынша радио-телевидение арқалы шөлкемлестирилген илажларда эксперт сыпатында қатнасыўында хэм шығып сөйлеўлеринде ана тилимиздиң келешек тәғдири, саплығы, тазалығы жөнинде пикирлерин усынады, ал сабақларын болса жоқары дәрежеде хэм жаңа педтехнологиялар тийкарында өтеди. Хүкиметимиз тәрепинен мийнетлери баҳаланып, А.Пирниязова 2000-жылы Өзбекстан халық билимлендириў ағласы, 2005-жылы Қарақалпақстан халық билимлендириў ағласы нышанлары менен сыйлықланды.

А.Пирниязова - өз исиниң жетик кәнигеси, билимли филолог. Институт жәмәәти арасында үлкен абырайға ийе, өмирде мийнетсүйгиш, илимде

ҳасла тынып-тыншымай изленисте, шәкиртлерине билим-илим сырларын үйретиўде жалығыўды билмейди, ҳақ кеўил, кишипейил инсан.

Зәбердес устаз оның менен илимий орталықта тоқтап қалған жоқ. Илимий мәсләхәтшиси филология илимлериниң докторы, профессор Ш.Н.Абдиназимовтың басшылығында “Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы ҳәм оның стилистикалық имканиятлары” деп аталған докторлық темасы менен көп жыллар даўамында айланысты.

Докторлық диссертация темасы бойынша жәми қырықтан аслам илимий мийнетлерди баспадан шығарыўға еристи. Өзбекстан Республикасы Жоқары аттестация комиссиясының илим докторы (DSc) ҳәм филология илимлери бойынша философия докторы (PhD) диссертацияларынын тийкарғы илимий нәтийжелерин баспадан шығарыўға усыныс етилген илимий журналларда он бир мақала, соннан тоғыз мақаласы республикамыздағы, еки мақаласы шет ел журналларында, Халық аралық ҳәм республикалық илимий-теориялық конференцияларда отыздан аслам тезислери жәрияланып, бир монографиясы, биргеликтеги авторлықта бир сабақлығы, бир оқыў қолланбасы баспадан шықты. 2020-жылы 17-августта филология илимлериниң докторы (DSc) илимий дәрежеси ушын диссертациясын табыслы қорғады.

Ол Өзбекстан Республикасы ҳаял-қызлар комитети «Олима» шөлкеминиң Әжинияз атындағы НМПИ, “Илимпаз ҳаял-қызлар” шөлкеми баслығы сыпатында да “Илим ғумшалары” атамасында дәстүрий конференцияның ҳәр жылы шөлкемлескенлик пенен өткерилиўинде де жумыс алып барып, институт ҳаял-қызларының илимде алдыңғы қатарларда хызмет етиўинде, илимге инталы жасларды тәрбиялаў ислеринде де аянбай хызмет етип келмекте. Пирниязова Алима Қудияровна - шын мәнисинде илим жолындағы ийгиликли ислери өзиниң исмине сай ҳақыйқый алым.

С.БАҲАДЫРОВА – ИЛИМПАЗ ҲӘМ ЖАЗЫҰШЫ СЫПАТЫНДА

Отениязов Полат Жуманиязович

*Қарақалпақстан Республикасы, Нөкис қаласы, Өзбекстан Республикасы
Илимлер академиясы Қарақалпақстан Бөлімі Қарақалпақ гуманитар
илимлер илим изертлеу институты, илимий хызметкер, филология илимлери
бойынша философия докторы (PhD)*

Қарақалпақ халқының аўызеки дәретпелерин терең изертлеген илимпазларымыздың бири – С.Баҳадырова. Ол илим пидайысы, әдебият изертлеушиси, сыншысы болыуы менен бирге прозаик жазыушы да саналады.

С.Баҳадырова 1944-жылы Қараөзек районында дүньяға келди. Орта мектепти питкерип, 1962-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының тарийх-филология факультетине оқыуға кирип, 1966-жылы питкерген.

1967-1970-жыллары Ташкенттеги Өзбекстан Илимлер Академиясы Тил ҳәм әдебият институтында аспирантурада оқыды. 1970-жылы «Хәзирги қарақалпақ гүрриңлери» атамасында кандидатлық диссертациясын жақлады.

Кейин ол Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Н.Дәўқараев атындағы Тарийх, тил ҳәм әдебият институтында лаборант, киши, соң үлкен илимий хызметкер, сектор баслығы, институт директоры лаўазымларында ислеген.

1976-жылдан баслап Қарақалпақстан Жазыушылар Аўқамының ағзасы болды. 1960-жыллары-ақ дәслепки гүрриңлер баспа жүзин көрди.

1984-жылы С.Баҳадырова усы мийнетлери ушын Абу Райхан Беруний атындағы илим ҳәм техника тарауы бойынша Өзбекстан мәмлекетлик сыйлығының лауреаты болды.

1985-жылы илимпаз «Фольклор ҳәм қарақалпақ совет прозасы» атамасында докторлық диссертациясын қорғап шықты.

С.Баҳадырова тек илим менен шуғылланып қалмастан «Қарақалпақ фольклоры» көп томлығын баспаға таярлауда белсендилик етти. Қарақалпақ халық ертеклери, дәстанлары, жумбақ, жаңылтпаш, халық қосықлары, нақыл-

мақаллары томлықтарда жарық көріп, кітапқұмарлардың назарына ұсынылды.

Илимпаздың «Роман хәм дәуір» (1978), «Фольклор и каракалпакская советская поэзия» (1984), «Фольклорлық терминлердің сөзлігі» (1992), «Китаби дедем Қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хәм «Хәзирги әдебият хакқында ойлар» (1992) атамасындағы бир неше топтамалары белгили [Ахметов, 31-33].

2004-жылы Н.Рерих атындағы халықаралық сыйлықтарының лауреаты болды. 400ден артық илимий жұмыслары халықаралық, республикалық журналларда, конференция топтамаларында жарық көрди. Қалаберсе, илимпаз көркем дөретиўшилиги менен де халқымызға белгили. Оның қәлемине тийисли 20 дан артық роман, повесть, гүрриңлери кітапқұмарларға жақсы таныс.

2017-жылы С.Бағадырованың «Қарақалпақ қандай халық» атамасындағы топламы баспа жүзин көрди. Бул кітапта алымның илимий, публицистикалық мақалалары, повестлери орын алды. Автордың илимий мақалаларында қарақалпақ халқының тарихы, фольклоры, салт-дәстүрлери, бақсы-жыраўлардың дөретиўшилиги, халық намаларының өзгешелиги сөз етилген. Ал, «Хаяллар» хәм «Урыстан соң» атлы повестлеринде тынышлықтың қәдири, ўатанға садықлық темасы жоқары дәрежеде сүүретленген. Әсиресе, қарақалпақ халқының қайсы орында, қашан пайда болғанлығы хакқындағы ой-пикирлер, мағлыўматлар оғада қызықлы фактлер менен байытылған. Тумарис, Зарина, Спаретра, Одатида, Ақшолпан, Арыўхан, Сарыша Айым, Сүйинбийке, Жупар ана, қыз бақсылар Хүрлиман, Қәнигүл, шайыр қызлардан Сапиўра, Дәме, Құмар аналық хәм басқа ертеде өткен мәрт аналардың ислеген мәртлиги, халқы ушын пидайылығы шебер сүүретленген. Буннан тысқары, қарақалпақларда ат пайдаланатуғын той ойынлары, жанға шыпа бериўши бийе сүти, «Қоңырат» хәм «Токсаба», қарақалпақ отаўы, қара үйи, жыраўлардың қобызы, халық жыраў намалары, «Алпамыс» дәстанында Қыяс жыраў пайдаланған намалар, эпостың атқарылыўын илим дәрежесине жеткеріў сыяқлы мәселелер оқыўшыны өзине тартады. Автордың және бир

өзгешелиги – қарақалпақ халық балалар ойындарына дыққат аударыуы. Айқулаш, Тоғыз қумалақ, Аксүйек сыяқлы балалар ойындары бұрын уақыттары ойналған болса да, хәзирги дәуірде ұмытылып баратырғанлығы автордың нәзеринен шетте қалмаған. Айқулаш ойынының тарихы, түркий халықтардан тувалыларда «Ойтулааш» деп аталуы, бұл ойынның жаслардың сан-сезимін өсирий, қосық айтыу, жаңылтпаш, жумбақ айтыу шеберлигин арттыруы мүмкинлигин автор айрықша атап өткен. «Биз радио, телевидениеден хәзирги заманның ойыны ретінде хәр түрли жарыстарды КВН, интеллектуал ойыны хәм т.б. көремиз. Ал, бизиң ата-бабамыз бұл ойындарды әйемги замандарда ойлап тауып, ойнап келген хәм бизиң ата-бабамыздың ойыны хәзиргиге салыстырғанда мазмунлырақ хәм қызық» деп келтирди илимпаз [Баҳадырова С,132].

Жуўмақластырсақ, С.Баҳадырова хәм илимпаз, хәм жазыушы, хәм мәдениет, әдебият, көркем өнер, тарихымыздың изертлеушиси, пидайысы. Оның илимий хәм көркем дәретиўшилигин хәр тәрәплеме үйрениў оғада әҳмийетли саналады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Ахметов С. Қарақалпақстан Республикасының әдебиятшы-алымлары хәм сыншылары. – Нөкис: Билим, 1993. – 136 б.
2. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: Навруз, 2017. – 256 б.

ЕРТЕКЛЕР ТИЛИНДЕГИ ЛИНГВОМӘДЕНИЙ ТҮСИНИКЛЕРДИҢ МЕТАФОРИЗАЦИЯСЫ

Кунназарова Шолпанай Махсетбаевна

Ташкент мамлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Лингвомәденияттаныў – қарақалпақ тил билиминиң жас тараўы. Әдетте, тил хәм мәденият бири екиншисин толықтыратуғын түсиник. Халықтың мәденияты, мәденият түсинигин алып жүретуғын тил менен тиккелей катнаслы. Қарақалпақ халқының да миллий мәденият белгилерин оның халық даналығының ҳасыл үлгилеринен бири есапланған миллий ертеклери арқалы да көриўге болады. Ертеклерде сыйқырлы алма, ушар гилем, сыйқырлы табақ, қасық, ҳаса, кийим сыяқлы метафораларды бир тәрептен мәдениятқа киргизиў мүмкин еместей түйиледи. Лекин, барлық халықлар мәдениятында усы түсиниклердиң бар екенлиги белгили. Дүнья халықлары алма метафорасын хәр қыйлы мәниде түсинеди. Алма – мәңги гөззаллық тымсалы. Әйемде алма зүрәәт, саламатлық, мухаббат, гөззаллық, перзент тымсалы есапланған. Қарақалпақ халық ертеклеринде де алма метафорасы перзент, саламатлық, мухаббат тымсалы сыпатында сәўлеленген. Мысалы: Хәмилели бола алмай жүргениңди мен бурыннан билемен. Бул жерден алыс бир журтта атайы бағман адам бар. Соның бағында өзгеше қызыл алма бар. Егер соны жесеңиз, сиз хәмилели де боласыз, аман-есен бала да туўасыз, - дейди дийўана («Бала менен дийўана», 57-б). ...«тоғайда бир түлкини көресиз, сол түлкини тоғайды үш айландырып қуўасыз, сонда ол үш алтын алма туўар, эне, соны жесеңиз, үшеўиңизге қудайым үш ул берер» («Жартыбас», 262-б.). Баласын тәўипке көрсеткен екен, тәўип оның емине алма буйырыпты («Тақыўа дийқан», 186-б.). Алма метафорасы басқа халықлар мәдениятында саламатлық хәм гөззаллық тымсалы болыўы менен бирге, өлим тымсалы сыпатында да қабыл етилген. Өйткени, Европа хәм Шығыс халықлары ертеклеринде мәстан кемпир яки жаўыз мәлийка қолынан қурбан болатуғын қаҳарман зәхәрленген алманы жеп өледі. Усы тийкарда алма өлим тымсалы сыпатында да түсиниледи. Бундай сюжет қарақалпақ ертеклерине де тән. Мысалы: Патшаның қызы

шақырар, бар. Ишиндеги рәўишлиси мына алманы алып, аўзына тийгизер. Сол ўақта тили гүрмеўге келмей, аяқ-қолы топ болып қалар. Сен тайсалып қашып кет («Абат патшалық», 193-б.). Солай етип, қарақалпақ халқы дүньятанымында алма дүнья халықлары мәдениятындағы сыяқлы түрли мәниге ийе деп жуўмақ шығарыўға болады. Сондай-ақ, қыялый ертеклерде көбирек ушырасатуғын ушар гилем метафорасы әмелге асырыў, болжаў, әрман етиў символы. Ушар гилем – бул барлық халықлар ертеклериндеги – самолёт. Биз ҳәр қандай нәрсениң тымсаллық белгисин сезиўимиз, оларды санамызда сәўлелендириў хәм түсиниў ушын объектти өзгертетуғын рәңбе-рең семантикалық белгини ҳәр қыйлы усыллар менен билдириўимиз мүмкин.

Ертеклер мазмунына сай метафоралардан және бири – сыйқырлы айна. Ол түрли халықлар мәдениятында дүньяны көре алатуғын көз деп баҳаланған. Қарақалпақ ертеклеринде айна дүньяны көре алатуғын көз тымсалы болыўы менен бирге суўдың символы сыпатында да сәўлеленген. Онда айнаны жумбақ етип, суўды түсиндирген. Мысалы: Орамалды алып караса, бир айна менен бир қара тасты жиберген екен. Зайып қыз қолына айна менен тасты ушлап турып былай дейди: Мынаў айна, мениң усы көшкиме жақын көринип турған жерде ишинде суўы бар үлкен хәўиз бар, соның қасына кел, деген сөзи екен. Себеби, айна суўға уқсас... («Зийнеп хәм Зайып қыз», 531-б.). Айна болмаған жерде суўға қарап шырайын, келбетин көрген сюжетлер ертеклерде бар. Демек, суў хәм айна – көриў, көрсетиў куралы. Солай етип, барлық халықлар мәдениятында айна көриў тымсалы есапланады.

Ертеклер тилинде дүнья халықлары мәдениятында улыўмалық хәм қарама-қарсы мәниде түсинилетуғын метафоралар жүдә көп. Солардың бири сыйқырлы хәм күдиретли күшке ийе әйдарха метафорасы. Айдарха қарақалпақ ертеклери тилинде жаўыз мақлуқ сыпатында сәўлеленеди. Айырым орынларда алтын, гәўхар маржанлар қорықшысы болып ушырасады. Мысалы: Сөйтип әйдарха үңгирге бир кирип, қайтып келип... мына үңгир мениң ғәзийнеханам еди...ғәзийнеге кир, не қәлесен ал деп жигитти үңгирге ымлайды («Алтын баслы әйдарха», 97-б.). Бул халық түсинигиндеги «жыланлар алтын

қорықлайды» сыяқлы әңгимелер менен байланысly болса керек. Қытай мәдениетинде әйдарханың қалайынша алтын, маржанлар қорықшысына айланғаны туўралы әпсаналар да бар⁴. Қытайлылар әйдарханы хәр қыйлы унамлы тымсалларда көреди. Мәселен, Фэнг Шуи өнеринде гөззаллық, күш-жигер, тынышлық, раўажланыў, бахыт хәм әўмет символы, хәр қандай тәбият хәдийселерин (суў, хаўа, от) басқарыўда күшли энергияға ийе иләхий күш ийеси, пүткил мәмлекет халқының дәстүрий мәдениетин сәўлелендириўши, даналық, өмир, жақтылық, өнимдарлық қудайы деп есаплайды. Қытай хаял-қызлары әйдарханы түсинде көрсе император болады яки оған турмысқа шығады, ямаса оннан император туўылады деп ырымлаған. Сондай-ақ, қытай халқы арасында «әйдарха менен ойынға түсиў» мәресими бар болып, олар әйдархадан тынышлық, бахыт, саламатлық, аўызбиршилик сорап оған сыйынған»⁵.

Солай етип, хәр түрли халықлар мәдениетинде ушырасатуғын жоқарыдағы сыяқлы метафораларды үйрениў лингвомәдениеттану илиминин тийкарғы ўазыйпаларынан есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. Нөкис, 2015.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық//67-76-томлар. Нөкис, Илим, 2014.

⁴<https://kitaygid.ru/istoriya/kitajskij-drakon>

⁵<https://kitaygid.ru/istoriya/kitajskij-drakon>

Уровень жизни сельского населения в 50-е годы XX века.

Таджиева Р.С.

*Научный сотрудник отдела История Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук
Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан,
г. Нукус.*

Восстановление народного хозяйства в послевоенный период проходило в условиях жесткого командного администрирования и централизованного управления. В повседневной практике простых людей, особенно в сельских местностях, в практике управления обществом допускалась своеволие и несправедливое распределение средств, особенно товаров первой необходимости. Вкупе с тяжелым, мало оплачиваемым трудом, подобная ситуация порождала условия для инертной трансформации социальных установок общества.

50-е годы XX века были периодом сложных социально-экономических и демографических изменений. В сельской местности экономическая жизнь была сосредоточена в колхозах, где ситуация оставалась тяжелой. Причиной тому были последствия Второй мировой войны, природно-климатические условия, преобладание ручного труда, административно-бюрократические методы руководства. Коллективные хозяйства оставались основными поставщиками сельскохозяйственной продукции. В них ощущалась острая нехватка рабочей силы, и нужда в профессионально-кадровом составе села. Расширение посевных площадей под хлопчатником приводило к сокращению посевов зерновых культур: пшеницы, джугары, ячменя. В автономной республике под этими культурами в 1940 году было занято 37 тыс. га, а в 1965 году на их долю приходилось менее 1 тысяч гектара.

На интересах дехкан негативно сказывалась слабость колхозных хозяйств республики в экономическом отношении, не выполнявшие государственные планы по хлопководству из-за низких урожаев хлопка-сырца. Социально-правовой статус колхозника в этот период оставался ущемленным. Они были прикреплены к колхозам, не имели документов, не были обеспечены пенсией, выплатами и льготами. Труд дехкан оплачивался чисто символически, с 1939 г. существовал обязательный минимум выработки трудодней для трудоспособных работников. В среднем один трудоспособный человек вырабатывал в год 350-400 трудодней. Нагрузка на одного работника в колхозах была огромной, они не имели достаточно времени на обработку своего огорода. В Тахтакупырском районе, в 1951 г. на одного дехкана приходилось 2,2 га колхозной земли, а в 1955 г. – 3,7 га.

Недовольство и протест со стороны колхозников вызывали нарушения в нормировании труда, неправильные начисления и несвоевременные выплаты заработной платы и натуральных авансов, а также выдача зарплаты лицам, не работающим в колхозе. В числе таких: родственники председателя колхоза, аульного совета, секретаря парторганизации и т.д. Кроме этого, наблюдались ситуации, когда авансами колхозников распоряжался председатель хозяйства по своему усмотрению. Прожиточный минимум дехкан был очень низок, основной заработок шел на покупку продуктов питания. На колхозников не распространялись продовольственные карточки, гарантировавшие горожанам хотя бы минимум важных продуктов питания.

Основным источником доходов в традиционном обществе было личное подсобное хозяйство, которое играло значительную роль в формировании сельской семьи. Со своих участков колхозники получали овощи, джугару, маш, просо, ячмень. У хозяйств, имевших скот и домашнюю птицу, было свое молоко и мясо. В повседневной жизни пища дехкан была простой: загара, гоже, вареная тыква, аксаулак, лапша и др. Мясо потребляли мало, иногда по различным случаям резали домашнюю птицу или козу. Индивидуальные хозяйства дехкан основывались на ручном труде – кетмень, лопата, пахали тягловым методом. Многочисленные члены семьи, начиная с старшего до младшего, работали на участке. Дети тоже находили свое применение в личном подсобном хозяйстве: работа на поле, присмотр за младшими детьми, выпас скота, подготовка топлива, уборка в доме и мн. др. Однако роль подсобного хозяйства в послевоенные годы постепенно снижалась из-за усиления зависимости от общественного труда. Часть продукции личных хозяйств, сдавалась государству в обязательном порядке: мясо, овощи, зерно, молоко. От поставок были освобождены лишь семьи погибших и пропавших без вести в годы войны, инвалиды войны, военнослужащих и семья учителя (глава). А если в семье были учителем - жена, сын и др., хозяйство привлекалось к поставкам на 50% .

Сокращение размеров приусадебных участков дехкан в январе 1950 года ухудшил и без того тяжелое положение, связанное с питанием. Меньше людей выходили на общественную работу, а некоторая часть недовольных колхозников были вынуждены мигрировать в другие районы. В этот период из колхозов республики откочевало 1895 хозяйств, 846 хозяйств мигрировали в пределы одного района, 579 - в колхозы других районов; 225 хозяйств выбыло за пределы республики, а трудоспособные члены из оставшихся 245 хозяйств работали вне колхозов.

В повышении социального уровня населения не была заинтересована сама власть. В социальной жизни и мировосприятии общества в 50-е годы все еще сохранялись традиционные устои и взгляды. Несмотря на решительные

меры государства по их изжитию, в условиях тотальной нищеты и жесткого администрирования общество было далеко от социальных, политических инноваций.

ЖЕНЩИНА В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ КАРАКАЛПАКСТАНА В 1960-Х ГОДАХ

Сейдаметова Г.

Каракалпакский Государственный Университет, Нукус.

В настоящее время большой научный интерес вызывает тематика, отражающая повседневную жизнь людей. Актуальным является вопрос о изучении места и роли женщины в каракалпакском обществе в 1960-е годы, который характеризуются улучшением социально-бытовых условий жизни людей. При этом повседневность раскрывает жизненный мир и особенности традиционных начал, соотносящихся с социальными, экономическими и политическими процессами.

Часто роль женщин в традиционном обществе была пассивной, связанной больше с семьей, домашним очагом и бытом. В годы Второй мировой войны доля женщин в общественном производстве, затем и в социальной жизни усиливается. Тем не менее, традиционные устои местного сообщества и уклад жизни были все еще сильны, особенно в сельской местности. Например, в 1960-е годы в каракалпакском обществе наблюдается трансформация традиционной обрядности, которая вызвала возникновение новых форм создания семьи. В 1960-е годы участилось умыкание (похищение, увоз) девушек без родительского согласия. Подобная практика существовала в традиционной обрядности, однако подобное осуществлялось, когда молодые не могли получить согласие родителей с той или иной стороны. В 1960-е годы похищение девушек распространилось, даже добровольное создание семьи молодыми людьми без согласования с родителями, у населения называлось «алып қашып кетипти» (букв. – похитили) [1]. И в сельской местности распространился этот «обычай»: респондент Т. Матназаров из Ходжейли,

1936 г.р., вспоминает о том, что родственник сказал, что есть хорошая девушка, а познакомила с будущей невестой двоюродная сестра. «Мы договорились, и я украл её с поля, - говорит он. – Приехал на «Москвиче», где она собирала хлопок, и увез» [2]. Часто случались умыкания девушек без их согласия. Кстати, подобная практика особенно усилилась в 1980-е годы.

В 1960-е годы обычно после привоза девушки в дом родителей или кого-то из близких родственников, родители жениха отправляли в дом родителей будущей невесты «жаўшы» или «хабаршы, елши» (вестники, послы). При обоюдном согласии двух сторон, в котором в основном участвовали мужчины, в дальнейшем выполнялись основные традиционные формы сватовства – «куда түсий» и т.д. Однако, в конце 1970-х годах в свадебную обрядность вошла традиция «куўып барыў» (букв. догонять, догнать по следам). Обычно несколько «женге» сразу после получения вести об умыкании приезжали в дом, куда привезли девушку, что преследовало несколько целей – «ирге көриў» (букв. – увидеть хозяйство, дом), переговорить с девушкой (по согласию ли она здесь или нет). Затем согласовывались объем калыма (несмотря на утверждение некоторых специалистов об исчезновении этой традиции, они обговаривались между будущими сватами в приватной беседе и имеют место быть до сих пор), сроки сватовства, проведение свадьбы.

В новой городской среде (в большинстве случаев в Нукусе) традиции и обычаи потеряли свою значимость или трансформировались. Другие городские центры больше имели притяжение к сельской общности, традиционные связи в 1960-1970-х годах были все еще сильны. Например, в свадебной обрядности, в родительском доме устраивали традиционный «той», в городах (Нукус, Тахиаташ, Ходжейли), помимо этого, в 1970-е годы «вошло в моду» проведение и вечернего – молодежного (чаще их называли «комсомольскими»). К.Утениязов вспоминал, что после свадьбы в доме родителей в ауле, «молодежную» свадьбу отпраздновали в Нукусе [Утениязов К. Ойларыма өзеклес өмирим. Н., 2001. – С.53]. Это своеобразная гипертрофированная форма традиционной молодежной вечеринки –

«отырыспа». Обычно «отырыспа» проводились в доме «жеңге» девушки до свадьбы.

После создания семьи молодая пара (если они были приезжими) старалась остаться в городе. В Нукусе чаще можно было встретить молодые семьи, которые снимали угол у родственников или арендовали квартиру. Например, жительница г. Нукуса Абдреимова С., 1938 г.р. говорит, что после свадьбы в доме родителей мужа, они приехали в Нукус, «сначала остановились у родственников, затем сняли однокомнатную квартиру в бараках (так назывались дома барачного типа, которые находились вдоль Турткульского шоссе). Затем сняли квартиру в двухэтажных домах по улице Ф.Энгельса (ныне ул. Гарезсизлик), там родились наши старшие дети» [4].

Женщина в городских условиях находилась в более лучших социально-бытовых условиях. В сельской местности женщина по-прежнему оставалась в рамках традиционных норм и патриархальной семьи. Попытки вовлечения женщин в общественно-производственную жизнь привели к еще большей её эксплуатации: теперь к обязанностям женщины согласно традиционному патриархальному гендерному распределению ролей прибавился тяжелый труд на полях за выполнение плановых показателей.

Обычно, в традиционной каракалпакской семье структура семьи имела иерархический характер: во главе стояла старшая брачная пара, главой семьи считался отец. Отцу подчинялись все, хотя общее хозяйство велось совместно, при этом в городских условиях изучаемого периода жена также имела свои права в его общем руководстве и в семейных отношениях. Но в большинстве случаев в городских семейных отношениях по-прежнему сохранилось иерархическое подчинение младших членов семьи – старшим, женщин – мужчинам.

Мужчина оставался основным добытчиком в семье и в городском семейном быту, он выполнял основную работу вне и в хозяйстве. Обычно

городской мужчина работал либо на производстве, либо служил в ведомствах и государственных учреждениях. Женщина часто была занята хозяйством, либо выполняла мало оплачиваемую работу на производстве. Экономист К.Рзаев свидетельствовал, что «шесть-восемь и более детей в семье ставит перед родителями острые экономические проблемы. Как правило, многодетная мать не работает. Зарплата же мужа далеко не всегда способна покрыть потребности семьи в детской одежде, полноценном и рациональном питании, удовлетворении многих других потребностей дочерей и сыновей» [5].

Однако резкого контраста между семьей городской и семьей, которая жила в сельской местности, не было. Женщина в семье обычно была на попечении своего мужа, так как следила за детьми и домашним хозяйством. Не хватало детских садов и яслей, поэтому основная нагрузка в воспитании детей легла на женщин. Например, в 1960-е годы детских яслей всего по республике было 49, из них в Нукусе – 7, в Ходжейли и Муйнаке – по 8, а вот в промышленных городах, таких как Тахиаташ имелись всего 5 дошкольных учреждений с охватом 350 детей, а в Кунграде – всего 2 ясли и 5 детских садов [6].

В большинстве случаев, формы взаимоотношений и нормы поведения супругов все еще регламентировались традициями и обычаями. Молодые семьи городов, находящихся вблизи сельской местности, довольно долго сохраняли традиционные нормы поведения, на виду придерживаясь определенных традиций требований. Уважение к старшим, родителям мужа – свекру и свекрови, а также родственникам мужа, все еще оставалось незыблемым правилом для невесты. Правда, в городской производственной сфере женщина имела гораздо больше прав, нежели в прошлом. Надо указать, что новая система правил и норм взаимоотношений в семье, внедряемые агитационно-пропагандистской машиной советской власти, довольно часто не воспринималась населением. «Влияние нового образа жизни было

поверхностным и коснулось лишь верхних слоев общества, - писала М. Тохтаходжаева. – Только весьма тонкая прослойка власть имущих и интеллигенция частично изменили образ жизни. Их семьи стали приобретать некоторые черты, сходные с семьей индустриального общества с ориентацией на низкую рождаемость и современными формами взаимоотношений» [7].

Использованная литература:

1. Полевые записи автора за 2017 год, г. Нукус.
2. Полевые записи автора за 2018 г., г. Ходжейли.
3. Өтениязов Қ. Ойларыма өзеклес өмирим. Н., 2001.
4. Полевые записи автора за 2017 год, г. Нукус.
5. Рзаев К.
6. ЦГА Уз, ф.40, оп.3, д.16, л.24.
7. Тохтаходжаева М. Между лозунгами коммунизма и законами ислама. Т., 2000.

МӘМЛЕКЕТИМИЗДЕ ҲАЯЛ-ҚЫЗЛАРДЫҢ СОЦИАЛ-СИЯСИЙ ИСКЕРЛИГИН АСЫРЫҰ МӘСЕЛЛЕЛЕРИ

Утепбергенова Амангул Кеңесбевна

Ўзбекистон Мамлекетлик көркем өнер ҳам мәденият институты Нөкис филиалы «Социал-гуманитар пәнлер» кафедрасы аға оқытыушысы

Мәмлекетимизде ҳаял-қызлардың социаллық-сиясий искерлигин асырыұ, саламатлығын беккемлеұ, шаңарақ, аналық ҳәм балалықты қорғаұ мәселелери тийкарғы ўазыйпасына айланды.

«Ҳәр қандай жәмийеттиң мәдений дәрежеси ҳәм мәнаўий бәркамаллығы ҳаял-қызларға болған мүнәсебети менен белгиленеди» деген принцип тийкарында ҳаял-қызларымызға ғамхорлық көрсетиұ, оларды социал-хукуқый тәрәптен қоллап қуўатлаұ, сиясий искерлигин асырыұ, физикалық ҳәм руўхый ителектуал потенциалын көтериұ, қыз балаларды кәсип-өнерге ўйретиұ, оларды спортқа кеңнен тартыұ, саламат шаңарақты жүзеге келтириұ мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилди. Усының нәтийжесинде бүгинги күнде 16-«Ўзбекистон Қаҳарманы», 64-«Нихол» сыйлығы берилген болса, олар Конституциялық суд системасында 20 пайыз, Жоқары суд системасында 14,6

пайыз, ислеп шығарыў системасында 42,8 пайыз, мәденият ҳәм илим тараўында 72,9 пайыз, ден саўлықты сақлаў тараўында 75,3 пайызды, Олий мәжлис Нызамшылық палатасына сайланған 150 депутаттың 48, яғный 32 пайызын ҳаял қызлар курайды. Буннан тысқары ҳаял-қызлар арасыда 514 илим докторы, 6 академик, 17 сенатор, 15 Нызам шығарыўшы палата депутатлары, жергиликли Кеңес депутатларының 23 пайызы ҳаял-қызлардан ибарат. “Өзбекстанда хызмет көрсеткен илим ғайраткери, “Өзбекстан халық шайыры”, “Өзбекстан халық оқытыўшысы”, “Өзбекстан халық артисти” атақларына, 250 ден аслам қызлар Зульфия атындағы Мәмлекетлик сыйлығына ийе болды.

Жас талантлы, билимли қызларымыздың арасында, пән олимпиадасы ҳәм мәмлекетлик стипендия жеңимпазлары бар екенлиги, соның менен бирге мәденият ҳәм спорт тараўларында да қаншадан қанша қызларымыз мәмлекетимиз байрағын көклерге көтерип келмекте.

Елимизде ҳаял-қызлардың жәмийетлик-сиясий белсендилигин арттырыў, ҳуқықлары менен нызамлы мәплерин қорғаў, аналықты ҳәм балалықты ҳәр тәрәплеме қоллап-қуўатлаў, оларды түрли тараўларда өз қәбилетин ҳәм имканиятларын жүзеге шығарыў ушын шәраятлар жаратыў, сондай-ақ шаңарақ институтын беккемлеў бағдарында кең көлемли жумысларды әмелге асырыў мақсетинде Призидентмиз Шавкат Мирзиёев тәрәпинен 2017-жыл 2-февраль күни «Ҳаял-қызларды қоллап-қуўатлаў ҳәм шаңарақ институтын беккемлеў тараўындағы жумысты түп-тийкарынан жетилистириў илажлары ҳаққында»ғы пәрманы елимиздеги барлық ҳаял-қызларымыздың жәмийеттеги ҳәм шаңарақтағы ролиниң артыўы, олардың нызамлы мәплеринин тәмийнлениўи, социаллық-руўхый орталықтың раўажланыўына хызмет етеди.

Пәрманда келтирип өткен Ҳаял-қызлар комитетиниң жәмийетлик турмыстағы белсендилигин арттырыў, мақсетинде пуқаралар жыйынларында диний ағартыўшылық ҳәм руўхый әдеп-иқрамлық мәселелери бойынша мәсләхәтши лаўазымының енгизилиўи, «Саламат шаңарақ-саламат

жәмийет», «Шаңарақ жәмийет хәм мәмлекет қорғауында» деген принциптер тийкарында «Шаңарақ» орайының, аўыр социаллық жағдайларға түсип қалған хаял-қызларға хәм шаңарақларға, майыплығы болған хаял-қызларға материаллық жәрдем көрсетиў, хаял-қызлардың исбилерменлик басламаларына көмеклесиўге қаратылған «Хаял-қызларды хәм шаңарақты қоллап-қуўатлаў жәмийетлик қоры»н шөлкемлестириў ҳаққындағы усынысы, жәмийеттеги барлық хаял-қызлардың әрманларының жүзеге шығыўына жәрдемлеседи.

Пәрманда нәзерде тутылған және әҳмийетли мәселелердин бири шаңарақ поликлиникалары хәм аўыллық шыпакерлик пунктлеринде «хаял-қызлар мәсәхәтханалары»н шөлкемлестириў, социаллық қорғаўға мүтәж хаял-қызларға қолай шараятларға ийе болған арзан жайларды қурыў хәм бериў, улыўма орта арнаўлы хәм кәсип өнер билимлендириў мекемелериниң мәденият, илим, әдебият, көркем-өнер, спорт тараўларындағы жетискенликлери ушын Зулфия атындағы Мәмлекетлик сыйлық лауреатлары болған оқыўшылары бакалавират, бакалавриат студентлери магистратураға тийисли бағдар тийкарында кириў сынақларысыз мәмлекетлик грант тийкарында қабыл етиледи. Сондай-ақ мәмлекетимиз турмысында белсендилик көрсеткен, өзиниң жемисли мийнети менен шаңарақтың кәлиплесиўине хәм абаданлығының беккемлениўине, аналық хәм балалықты қорғаўға мүнәсип үлес қосқан хаял-қызларға берилетуғын «Мўътабар аёл» көкирек нышанының шөлкемлестирилиўи, бизиң мәмлекетимизде хаял-қызларға деген ғамхорлықтың және бир белгиси болып, елимизде жасаўшы хәр бир хаял-қызлардың шаңарақ хәм де жәмийетте өз белсендилиги менен жумыс ислеўине түртки болып, оларға күш-қуўат бағышлайды.

Пайдаланылған әдебиятлар.

1. Өзбекстан Республикасы Президентиниң «Хаял-қызларды қоллап-қуўатлаў хәм шаңарақ институтын беккемлеў тараўындағы жумысты түп-тийкарынан жетилистириў илажлары ҳаққында»ғы пәрманы. Еркин Қарақалрақстан. 2018-ж. 6-февраль, №18.

2. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувар йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили»да амалга оширишга оид Давлат дастурини ўрганиш бўйича Илмий-услубий рисола. Т-2017 1816.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7-февральдаги «Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувар йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги 4947-сон Фармони, 224-232-банд.

ИЗ ИСТОРИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В УСЛОВИЯХ КАРАКАЛПАКСТАНА

Бекжанова А.

*Старший преподаватель кафедры «Социально-гуманитарных дисциплин»
Нукусского филиала института искусств и культуры Узбекистана*

В современном обществе роль женщины характеризуется большими возможностями для формирования благополучной жизненной среды. Традиционно, в нашем обществе женщины всегда выступали как мать и хранители домашнего очага, когда как в них заложен огромный жизненный потенциал и неиссякаемая энергия.

Достижение государственной независимости Республики Узбекистан сделало возможным принятия важных нормативно-правовых актов, касающиеся повышения роли женщин и поддержки их широкого участия в общественной жизни. На сегодняшний день в Узбекистане принято и ратифицировано свыше ста национальных и международных документов, направленных на защиту интересов женщин. Основные права и свободы женщин выражены в Конституции страны, имеются также ряд указов и постановлений Президента Узбекистана, такие как «О Государственной программе по реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017–2021 годах в «Год развития науки, просвещения и цифровой экономики», «О мерах по дальнейшему усилению гарантий трудовых прав и поддержке предпринимательской деятельности женщин», «Об утверждении

Национальной программы по совершенствованию эндокринологической помощи населению Республики на 2019-2021 годы».

Сегодня женщинам и девушкам предоставлены большие возможности для саморазвития и получения образования, в том числе высшего. В прошлом такие возможности были не всем и не всегда доступны. Дело не только в традиционном укладе жизни, иерархической структуре семьи, но и доступности. Недоступность получения высшего образования выражается, особенно для девушек и женщин, во-первых, лимитом принимаемых студентов, во-вторых, круг специальностей был ограничен. Например, в Каракалпакстане еще в 1934 году был открыт педагогический институт, затем преобразованный в университет, который был единственным вузом до 1990-х годов. В 1937 году специальность русский язык и литература был организован как факультет на базе института учителей. Всего студентов было 12. На факультете начали свои работы кафедры общего языкознания, русская и зарубежная литература, методика и практика русского языка, межфакультетская кафедра русского языка. Первый выпуск студентов факультета состоялся в 1939 году – всего 8 человек, а в целом в довоенный период всего окончивших данный факультет было 41 человек. Это было очень важно, так как в школах и других учебных заведениях кадров не хватало, не было учебников и методической литературы. Учительница средней школы г. Турткуля Гареева писала, что в этот период «встретилась с большими трудностями. В первой и второй четверти учебников не было. Пользовались мы исключительно газетным материалом. Программы также не было»⁶. После принятия постановления СНК СССР и ВКП(б) «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей». В нем было указано в том числе «обязать Наркомпрос РСФСР направить в 1938 году на постоянную работу в пятые, шестые, седьмые, восьмые, девятые и десятые классы неполных средних и средних школ Киргизской, Узбекской,

⁶ Советская Каракалпакия, 1938, 17 апреля.

Таджикской, Казахской, Туркменской ССР и автономных республик и областей РСФСР учителей русского языка», а также было предложено Наркомпросам Киргизской, Узбекской, Таджикской, Казахской, Туркменской ССР, а также наркомпросам автономных республик и областей представить в Наркомпрос РСФСР к 1-му апреля 1938 года свои заявки о потребном числе учителей русского языка»⁷. В этот период в Каракалпакстан приезжают преподаватели русского языка, такие как М.А.Панкратова, А.Д.Уразаева, Р.Тимашева, которые активно помогали в подготовке кадров и развитии методики преподавания русского языка в каракалпакской школе ⁸.

Послевоенный период обучение русскому языку продолжилось, хотя он не рассматривался уже как иностранный. В школьной программе иностранными языками стали немецкий, французский и английский языки. В 1954 году в структуре Нукусского пединститута был открыт романо-германский факультет (РГФ), в состав факультета вошли две специальности - английский и немецкий языки. Тогда на первый курс были приняты 55 студентов.

В контексте нашей темы укажем, что даже в послевоенное время молодые девушки, особенно с сельской местности, имели сложности и препятствия для получения высшего образования ввиду функционирования традиционных начал в обществе. Профессия преподавателя по иностранному языку не вызывала особого интереса, большая часть приезжала в Нукус, лишь некоторая часть выезжала за пределы республики. Подобная ситуация была не всем удобна, потому что это требует много времени и финансов.

Даже в 1970-е годы интерес к иностранным языкам среди молодежи был невысок. Например, учительница школы №31 г. Нукуса З.Реипназарова признается, что в те годы интерес к этой специальности (преподавание английского языка. – Прим. авт.) среди молодежи был не высок. Просто на данном факультете вступительные баллы были не очень высоки, поэтому у

⁷<http://sssr.regnews.org/doc/qq/sg.htm>

⁸ Урумбаев Ж. Очерки истории школ Каракалпакстана. Н., 1974. – С.425.

кого не хватало баллов, приходили в романо-германский факультет. После окончания института начала работать в школе, всего по два часа в неделю в каждом классе»⁹. Учительница английского языка одной из школ г. Нукуса Т.Уразова также отмечает не высокий интерес к данной специальности в 1970-е годы, «однако конкурс был очень высоким, правда, не все окончившие наш факультет работают по специальности»¹⁰. Респонденты утверждают, что большинство студентов на этом факультете были девушки, хотя в начале 1950-1960-х годов доля мужчин в филологических факультетах была значительной, так как в послевоенное время во многих школах республики активно начали внедрять преподавание таких предметов как английский, немецкий и французский. Так, в школе им. А.С.Пушкина г. Нукуса в 1961/1962 учебном году было 45 классов, из них обучение иностранным языкам начиналось с 5 класса. Преподавали в основном немецкий (1-7 классах) и английский (3-2 классах), также французский языки (2 классах). В других школах, например, преподавали только немецкий и английский¹¹.

С достижением национальной независимости преподавание иностранных языков стала приоритетной задачей образовательного процесса в Узбекистане. Большое внимание стало уделяться английскому языку как языку международного общения. Окрылись негосударственные школы, подготовительные языковые курсы, которые предоставляют огромные возможности для освоения иностранных языков.

ИЛИМПАЗ ҲАЯЛ-ҚЫЗЛАРДЫҢ МЕМУАРЛАРДА СӘЎЛЕНИҲИ **А.Т.Сайтов**

Өз Р ИА ҚҚ Б Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты
Нөкис қаласы, Өзбекстан

XX әсир елимиз тарийхына илимге, әсиресе билимлендириў тараўына ҳаял-қызлардың кирип келиўи ҳәм тезлик пенен раўажланыўы менен

⁹ Полевые записи автора. г. Нукус, 2020 год.

¹⁰ Полевые записи автора. г. Нукус, 2020 год.

¹¹ ЦГА РК, ф.188, оп.4, д.98, сс.3-5.

характерленеди. Бир әсир бурын үлкемизде илим, билимлендириў менен шуғылланыўшылардың ишинде ҳаял-қызлардың да жетисип шығыўына усы дәўирдеги «еркеклер менен ҳаяллардың теңлиги, олардың күнделикли турмыстағы тең ҳуқықлығы» сиясаты тийкар болды десек алжаспаймыз. Олардың илим, билимлендириў, көркем-дөретиўшилик пенен байланыслы тараўлардағы хызметлериниң басланыўы әсте-ақырынлық пенен, жүдә қыйын жағдайларда кешти.

Жақын тарийхый өтимиште ҳаял-қызларымыздың илимге қосқан үлеслерин изертлеўде Қарақалпақстанда усы дәўирге шекем баспадан шыққан мемуарларға, еске түсириўлерге мүрәжат етиўди мақул көрдик. Оларда илим тараўы менен байланыслы ҳаял-қызлардың хызметлери ҳәм жеке өмирине байланыслы мағлыўматлар жүдә кем ушырасады.

Мемуаралар – қандай да бир тарийхый дәўирди ямаса ўақыяларды сүүретлеўде айрықша өзгешелиги менен айырылып турады. Олардағы мағлыўматлардың қуны ўақыттың өтиўи менен жоқарылайды. Тарийхый дерек болып хызмет етиўши материаллар, әлбетте олардың субъективлигин есапқа алған жағдайда, тарийхшылардың дыққатынан шетте қалмаўы тийис.

1917-жылдан соң жаңадан жүзеге келген социаллық жағдай, радикал өзгерислерди талап етти. Орта Азиядағы жергиликли турмыслық өзгешеликлер, ер ҳәм ҳаял адамлардың жәмийеттеги орны, күшли феодал-патриархал көз-қараслар буған қарсылық етти. Усы қыйыншылықларды басынан өткерген А. Шамуратова еслейди: *Мийнеткеш халықтың балаларын орайлық қалаларға оқыўға жибериў оғада мүшкил ислердиң бири еди. Класслық гүрестинң барысында мийнеткеш халықтың көплеген балалары қурбан болды. 1924-жылы Бегжаптың сағасында болған ўақыя, мине солардың биринен есапланады... Ол ўақытлары сондай қыйын еди, бир неше ана-сиңлилеримиз де жаңа турмыс қурыў жолында қурбан болды.* [Шамуратова А.: 12-13].

Урыстан кейинги дәўирде жоқары билим алыўға ҳәрекет етиўшилер көбейгени менен еле де жәмийеттеги ҳәр қыйлы социаллық роллердиң

сақланыуы, оларға қойылған талаптар, турмыслық тәртип-қағыйдалар ҳаял-қызлардың жоқарғы билим алыуына кесент ететуғын тийкарғы гендерлик стереотиплерден еди. *Әсиресе, аўыллық жерлерден оқыйман деп келген қыз-келиндешеклерге ҳәмме жоллар ашық еди. Себеби, сол елиўинши жыллардың өзінде ата-аналары қызларды жоқары оқыў орынларына оншама жибере бермейтуғын еди.* [Өтениязов Қ.: 26]

Жоқары оқыў орынларына кириўдеги ҳаял-қызларға қосымша жеңилликлер бериў 1960-жылларда да актауал мәселелердиң бири еди: – *Тилекке қарсы, деп даўам етти ол сөзин, сизлерди быйыл студентликке қабылай алмаймыз, өйткени топлаған баллары төмен болсада қызларды қоллап-қуўатлаўға қарар еттик. Ақыры, оларға буннан кейин оқыў имканияты болмай қалыуы мумкин. Ал сизлердиң бәршеңизди таярлық курсына қабыл етемиз, егер жақсы оқысаңыз келеси жылы биринши нәўбетте студентликке қабыл етемиз.* [Байназаров Е.: 9]

Жергиликли ҳаял-қызлардың жоқары оқыў орынларында көбейиўи илим менен шуғылланыўды қәлеўши ҳаял-қызлардың санының бирден артыуына алып келмеди. Жоқары оқыў орнындағы илимий дәрежеси бар болған оқытыўшылардың көпшилиги жергиликли миллеттен емес еди.

...Бундай аласапыран жылларда бизиң халқымыз өзге миллетлердиң ўәкиллерин, әсиресе, интеллигенция топарын жатырқамастан, оларға қушағын ашқан, төринен орын берген. Бизлерди билимли ҳәм илимли, өнерли етип жетистириўге үлес қосады, деп исенген. Гезегинде олар да халқымыздың ул ҳәм қызларын өзлериниң перзентлериндей, туўысқан уни ҳәм қарындасларындай барлық интасы менен тәрбиялаган, тәлим берген. [Өтениязов Қ.: 32]

Усындай алымлардың бири тарийх илимин раўажландырыўда үлкен үлес қосқан Т. А. Жданко. XX әсирдиң 40-жылларынан баслап ҳәр жылы елимиз аймағындағы археологиялық-этнографиялық экспедицияларда бир неше айлап болып жаңа ҳәм жүдә әҳмийетли дереклерди топлады. Академик С.Камалов өзиниң еске түсириўлеринде Т.А.Жданко менен экспедициялардың

бирин төмендегише еслейди: *Кеше Құсханадағы «кәпир әулийе» ни излеп едик, таба алмадық. Кеште бир зарры жатқан жеримизге келип Тлеұбайды көрдим, ол «кәпир әулийе» ниң қай жерде екенлигин көрсетемен, маған келсин деп еди – деди. Сонлықтан сизге келип отырмыз. Сол «кәпир әулийени»ни көрсетесиз», - дедим. Оның ушын булар маған не береді екен? – деди ол. Кеўлинен шыққанын берер. Бирақ көп жыллардан бери халықтың тарийхы бойынша мағлыұмат жыйнап жүрмиз. Сөйлескен адамларымыздың ҳеи қайсысы маған айтқан мағлыұматым ушын ҳақы бересиз деген жоқ. Өз халқымыздың тарийхы ушын мағлыұмат бергениңиз ушын сизиң ҳақы сорағаныңыз уят болмас па екен? – дедим мен оған.*

Маған сен үгит-нәсият айтқаныңды қой, сеннен ҳеи нәрсе питпейди. Орыстың көзин көгертип, жағасынан алып, алқымынан қысып, ҳақыңды алып отырыуың керек, - деди. Бизлердиң гәтимизди дыққат пенен тыңлап отырған Т.А. Жданко русшалап «Я ему дам за эту работу 500 рублей денег, 2кг. сахара и пол кг зеленого чая и повезу его туда и обратно на машине», - деди. Мен қарақалпақшаға переводлайын деп атыр едим, Тлеұбай «перевод керек емес, тусиндим, оның беремен деп атырған ақшасы маған насыбай пулы да болмайды. Маған ең кеминде 2000 сом бериуи керек, болмаса мен ол жаққа бармайман», - деди. Т. А. Жданко «В смете моей экспедиции для расхода информаторам золожено только всего 500 рублей, большего оплатить не могу», - деди. «Онда жолыңыз болсын, қайта бериң», - деди Тлеұбай. [Камалов С.:84-85]

С.Камалов өзиниң еске түсириулеринде Қарақалпақстан илимине үлес қосқан ҳаял-қызлар өзиниң устазы С.П.Толстовтың қызы Л.С.Толстова ҳәм өмирлик жолдасының қыз апасы, қарақалпақ қызлары ишинде биринши филология илимлериниң кандидаты Р.Есемуратовалардың өмири ҳәм илимий хызметлери ҳаққында мағлыұматлар берип кетеди.

XX әсирдиң 70-80- жылларында жергиликли алым ҳаял-қызлардың саны арта баслады: Олардың ишинде алым ҳаял-қызлардан Зайтуна Насруллаева – биринши илим докторы, Раўия Есемуратова дәслепки илим кандидаты,

Пердегул Ержанова, Сарыгүл Баҳадырова, Светлана Алламбергенова, Тәжигүл Адамбаева, Л.Г.Константинова Һәм басқалар терең хұрметке миясар. [Камалов Қ.: 175]

Жәмийетимизде ҳаял-қызлардың жоқары билим алыўына Һәм илим менен шуғылланыўына қатнас түп-тийкарынан өзгерди. Совет дәўириндеги жолға қойылған илимий шөлкемлер Һәм институтлар ғәрезсизликке ерискеннен кейинги қыйыншылықлар менен өткен 90-жылларда инерция менен ислеўин даўам етип илимий кадрлар санын көбейтти. «Илим-пән тараўларында 1990-жылларда 40%, ал 2000-жылы 20% ҳаял-қызлар ислеген... Буны өтиў дәўириниң курамалығы, ҳаяллардың көбирек экономикалық салаларға итибарын қаратып атырғанлығы (илим-пән көп күш, көп ўақыт талап етеди) менен түсиндириў мүмкин». [Абдуллаева Я.: 165].

Жоқарыда айтып өткен ҳаял-қызлардың илимге кирип келиўиндеги аўыр шәраятлар болыўына қарамастан, бүгинги күни илим менен шуғылланыўды қәлеўшилер ушын қолайлы шәраятлар Һәм жағдайлар жаратылған дәўирде олардың саны тезлик пенен өсип, жәмийетимиздиң рухый-мәдений турмысындағы орны артып бармақта.

Әдебиятлар:

1. Шамуратова А. Шеберликтиң шыңына қарай. Нөкис: Қарақалпақстан, 1984. 2-13 бетлер.
2. Өтениязов Қ. Ойларыма өзеклес өмирим. Ташкент: Академия, 2001. 26-бет.
3. Байназаров Е. Кәсибим журналист, лақабым орыс. Нөкис: Билим, 2008. 9-бет.
4. Камалов С. Өмирим сабақларынан... Нөкис: Илим, 2019. 85 бет.
5. Камалов Қ. Ел хызметинде. Нөкис: Қарақалпақстан, 1995. 175-бет.
6. Абдуллаева Я. Қарақалпақстан ҳаял-қызлары: кеше Һәм бүгин. ХІХ-әсирдиң ақыры Һәм ХХ-әсир. Нөкис: Қарақалпақстан, 2010. 165-бет.

ХАЯЛ-ҚЫЗЛАР ИЛИМ ДҮНЬЯСЫНДА

Искендерова Елизавета Камалатдиновна

*Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты
Қарақалпақ тили кафедрасы таяныш докторанты*

Қарақалпақ хаял-қызлары барлық дәуірлерде де ерлер менен тең турып хызмет етип, елимиздің халық хожалығының тасқынлап раўажланыўына, Ыатанның күдиретли болыўына салмақлы үлеслерин қосып келген. Олар бунда дүньяны таң қалдырған Тумаристей, Гүлайымдай, Гүлпаршындай, Қумар анадай тиллерде дәстан болған аналарын өзлерине өрнек еткен. Нәтийжеде, халқымыз әсирлер даўамында сондай үлги тутарлық аналардан өрбип, өзлериниң талапшаңлығы, исшеңлиги, алға умтылыўшылығы менен жақсы ислерди жалғастырып киятыр.

Өткен дәуірлерде халқымыз, соның ишинде хаял-қызларымыз да көп қыйыншылықларды бастан кеширип, машқалаларға дус болыўына туўра келген. Сондай болса да, қарақалпақ хаял-қызлары еркин жасап, алдыңғы қатарда болыўға умтылған. Солардың ишинде, жақын өтмиштеги екинши жер жүзлик урыс, оннан кейинги халық хожалығын қайта тиклеў деп аталған урыстан соңғы жыллары хаял-қызларымыз көп машақатларды бастан кеширди. Сол дәуірдің жағдайларына бола, көплек талант ийелери арнаўлы, жоқары билим ала алмады. Ал, оқыў оқып илим үйренгенлери бармақ бүгип санаўлы ғана еди.

Қайсы бир француз китабында: «Европа хаял-қызларды сиясат хәм жәмийет ислерине қатнастырғаны ушын да алға раўажланып, илгерилеп кетти. Ал, Орта Азия мәмлекетлери болса бундай қылмады, енди соның жәбирин өтемекте» -деген қатарларды оқыған едим. Бизиң хаял-қызларымыз жүдә ақыллы, парасатлы хәм дипломат. Бирақ, олар ушын шаңарақ, перзентлер тәрбиясы, өмирлик жолдасы хәмме ўақытта биринши орында турады. Себеби, хаяллықтың тәбияты солай жаратылған. Хаял, ең әўеле нәсилди даўам еттириўши, әўладларды дүньяға келтириўши.

Сол ушын да «хаял бир қолы менен бесик тербетсе, бир қолы менен дүньяны тербетеди» деген гәп бийкарға айтылмаған.

Хаял тек ғана шаңарағынан, шаңарағындағы тынышлықтан, қолайлылықтан кеўли толса ғана дүньяны өзгертп жиберетуғын, хайран қаларлық жумысларға қол урыўы мүмкин.

Бүгинги күнде республикамызда хаял-қызлардың дәрежеси хәм абырайын көтериў бойынша исленип атырған жумысларды көрип, туўрысы тарийхымыз бундай күнлерди көрмеген дегим келеди.

Өзбекстан республикасы ғәрезсизликке ерисип, Қарақалпақстан республикасы суверенитетин қолға киргизгеннен кейин пүткил елимиз Өзбекстан, соның ишинде, Қарақалпақстан республикасында хаял-қызлар дерлик турмыстың барлық тараўларында емин-еркин жумыс ислеўге, исбилерменликти жетилистириўге, оқып, билим алып, илим менен шуғылланыўға және оны хәр тәреплеме раўажландырыўға мүмкиншиликлердиң кең жоллары ашылды. Бул бағдарда арнаўлы пәрманлар менен қарарлар шығарылып олар избе-из әмелеге асырылып атыр. Бундай мүмкиншиликлерден пайдалана билген билимли хаял-қызларымыз илим менен шуғылланыўға шынтлап киристи, және оннан унамлы нәтийжелер шығармақта.

Соңғы ўақытлардағы хаял-қызларға болған мәмлекетимиздиң қарарлары, солар тийкарында жаратылып атырған мүмкиншиликлерге бола хаял-қызларымыздың исшеңлиги, илимге болған қызығыўшылығы, жаңалықлар ашыўға болған умтылыслары, олардың жаңа табысларды қолға киргизиўине үлкен имканият бола алады. Солар тийкарында олардың илимге қосқан жаңалықлары барған сайын көбейе береді. Бул ушын оларда толық мүмкиншиликлер бар. Мухаммед пайғамбарымыздың хәдислеринде де илим алыў кереклиги ҳаққында жақсы пикирлер айтылған. Әлбетте, илимди ийелеў, оның менен шуғылланыўдың машқалалары баршылық екенлиги айқын. Соның менен бирге, үй машқалаларының көпшилиги, бала тәрбиясындағы ислердиң, ўазыйпалардың да көпшилигин хаял-қызларымыз атқаратуғынлығы

белгили. Бизинг мәрт хаял-қызларымыз солардың бәрін дерлик бир ийиннен атқарыў менен бирге илимде жаңалықлар ашып, сана-сезимниң, ой-өристин раўажланыўына үлес қосыўдай ислерде де мәртлик көрсетпекте.

Сондай-ақ, республикамыз өз ғәрезсизлигин алғаннан кейин, мәмлекетимизде илимниң раўажланыўы ушын кең имканиятлар жаратылды.

Өзбекстан Республикасы бойынша ғәрезсизлик жылларында 60 бағдарда докторлық диссертация қорғаған 320 хаял-қыздан 16 сы, 290 нан аслам бағдарда 3081 кандидатлық диссертация қорғаған хаял-қыздың 160 тан асламы Қарақалпақстан Республикасы илимпазлары. Өзбекстан Республикасы хаял-қызларының «Олима» шөлкеми, оның Қарақалпақстандағы бөлими, зийрек студент қызлар ушын «Илим ғұмшалары» атамасы менен, илимпаз хаял-қызлар арасында өткерилип атырған «Хаял-қызлардың илим хәм техниканы раўажландырыўдағы орны» атамасындағы илимий-әмелий конференциялар, «Илим жулдызлары атамасындағы» жас илимпаз-қызлардың Республикалық көрик таңлаўы-булардың барлығы да хаял-қызлар арасынан ең талантлыларын таңлап алыўда кең мүмкиншиликлерге айқын жол ашып берилгенин көрсетеди. Нәтийжеде, булар хаял-қызларымыздың илим менен шуғылланыўына, оған барған сайын қызығыўына жол-жоба көрсетиўши илимий бағдар болып саналады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1.Өзбекстан Респкбликасы Президенти Хаял-қызлар шөлкеми искерлигин қоллап-қуўатлаў ҳаққындағы қосымша шара-илажлар туўрысындағы ПП-3434 санлы пәрманы 2004-жыл 25-май // Халқ сўзи.2004-йил 27-май.

2. Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии. История изучения и современные проблемы.-Ташкент: Фан,1991.С.20.

РОЛЬ ЖЕНЩИН В ИСТОРИЧЕСКОМ И СОВРЕМЕННОМ АСПЕКТЕ

Хомиджонова Мафтуна Азимжон кизи

*Студент 4го курса факультета истории Ферганского
Государственного Университета*

Аннотация

В данной статье кратко рассказывается об истории занятии женщин, начиная от первобытной общины. А также показаны реальные проблемы в оплате в сфере труда современных женщин.

Ключевые слова: Гендерные, женщины, роль, труд, квалификации, наемные, архео-антропология, безработица, рабочие часы, семья.

*«Женщины никогда не бывают так сильны,
как когда они вооружаются слабостью».*

И. Бунин.

В наши дни мировое сообщество становится свидетелем не утихающих, как научных, так и общественных дебатов о роли женщины в истории человечества и в настоящее время. Современная наука в своих публикациях ломает наши стереотипы и представления о статусе и правах представителей женского пола в доисторическом обществе, где в нашем представлении мужчине отводилось роль «сильного и способного охотника».

Для глубокого понимания сути гендерных ролей важное место занимает археологическая антропология, являющаяся междисциплинарной областью знаний о происхождении человека, о его физической, психической, духовной и социальной эволюции. Так, комплексное использование фактологического материала позволяет археологам переосмыслить сущность культурных явлений, связанных с положением женщин в древнейшем обществе. В данной статье рассматриваются вопросы установления и изменения хозяйственного,

т.е. экономического уклада ранних сообществ, а также роль рабочей силы женщин как действует на развитие, как общества, так и в экономике стран.

Исследованиями археологов – палеолитоведов получены многочисленные уникальные артефакты, демонстрирующие высокую стандартизацию в изготовлении каменных орудий уже в период верхнего палеолита (около 40 тысяч лет назад). Вероятно это говорит о раннем разделении труда, когда более умелым соплеменникам отводилась задача расщепления камня, другим – охота, третьим – сбор корень и плодов растений и т.д. Только такая взаимосвязь могла связывать всех членов племени. В таких условиях происходила наиболее ранняя специализация разделения труда, на основе которой социально организовывались доисторические сообщества.¹²

Многими исследователями истории экономических отношений высказывается мнение, что разделение труда, основанное на половом признаке, происходило позже, но тоже в глубокой древности. Естественный отбор, как показывают исследования, скорее всего благоприятствовал репродуктивным стратегиям мужчин и материнским стратегиям женщин.¹³

Археология более древних среднепалеолитических культур в Евразии предполагает, что у более ранних гоминид была узко ориентированная экономика, где женщины наряду с мужчинами занимались и охотой, и собирательством. Позже, для раннего верхнего палеолита, исследователями пролеживается расширение экономической деятельности сначала в Средиземноморье, затем по всей Евразии. Поведенческое изменение, зафиксированные по артефактам верхнего палеолита, говорят о появлении более широкого спектра экономических и технологических ролей в сообществах охотников-собирателей. Эти изменения смогли обеспечить

¹² Stutz A., et al. Early Upper Paleolithic chronology in the Levant: New ABOx-SC accelerator mass spectrometry results from the Mughr el-Hammamah Site, Jordan. *Journal of Human Evolution*. 85, 2015. 157 – 173.

¹³ Bird R., Cooperation and conflict: the behavioral ecology of the sexual division of labor // *Evolutionary Anthropology*. 8.2 1999. 65 – 75.

растущее население *Homo sapiens* демографическим преимуществом по сравнению с другими гоминидами (Неандертальцами) в Евразии.¹⁴

Традиционная антропология фиксирует мужчину как изобретателя первых орудий труда, используемых в качестве оружия охоты. Однако большинство современных ученых теперь приписывают женщинам изобретения, которые ранее были зачислены «на счет» мужчин. Многие считают, что охота была более поздним явлением, чем сбор растительной пищи и следовательно, женщины были самыми ранними изобретателями орудий труда. На нашей территории этому свидетельствует наскальные рисунки Зараутсая на юге Узбекистана, где скорее всего, изображены женщины, работающие с палками-копалками – орудиями труда интенсивного собирательства или примитивного земледелия.¹⁵

Теперь перейдем к реальным фактам настоящего времени, в каких обстоятельствах находятся труд женщин, в современном мире и его значение.

В глобальном масштабе уровень занятости мужчин превышает уровень занятости женщин, и этот гендерный разрыв не меняется. Соответственно, в 2015 году уровень занятости среди женщин составлял 46 процентов при уровне занятости среди мужчин 72 процента. В 2015 году занятыми были почти 1,3 млрд женщин, по сравнению с почти двумя миллиардами мужчин. Данные тенденции наиболее четко прослеживаются в Северной Африке, арабских странах и Южной Азии, где доля уровня занятости среди мужчин в три раза выше, чем среди женщин. Большой разрыв в уровне занятости существует также в странах Латинской Америки и Карибского бассейна, в Центральной и Западной Азии, хотя масштабы разрыва намного меньше, чем в трех указанных выше регионах. При этом, на фоне довольно стабильного в глобальном масштабе уровня занятости населения, в этих двух регионах с

¹⁴ Steven L., Kuhn and Mary C. Stiner. What is a Mother to Do? The Division of Labor among Neanderthals and Modern Humans in Eurasia // *Current Anthropology*. Volume 47, Number 6, December 2006. 953 – 963.

¹⁵ Максудов Ф.А. К новой трактовке наскальных росписей Зараутсая. *Археология Узбекистана*. №2(13) 2016. С.3 –13.

начала 2000-х годов растет женская безработица. Этим надо отметить, что уровень занятости выше среди мужчин.

А вот в 2015 году более половины работающих женщин и мужчин были наемными работниками, получающими заработную плату или оклад. Если говорить более конкретно, 52,1 процента женщин и 51,2 процента мужчин на рынке труда занимались трудом на условиях оплачиваемого найма. Тем не менее, рост масштабов оплачиваемого труда женщин не обязательно означает, что они работают на рабочих местах хорошего качества, поскольку многие женщины заняты в неформальном секторе или на нестабильных рабочих местах.¹⁶

Более высокая доля женщин, занятых на условиях неполного рабочего времени, способствует дальнейшему сосредоточению женщин в узком круге секторов и занятий, что усугубляет профессиональную сегрегацию. Как показывает Спарбум (2014 г.) в своем исследовании, охватывающем 25 стран Европейского Союза, влияние неполной занятости на профессиональную сегрегацию зависит от доли работающих на основе неполной занятости женщин и мужчин в общей численности населения, (исследование охватывает период с 2002 по 2011 годы и 25 развитых стран Европейского Союза). Если разрыв между соотношением работающих на условиях неполной занятости женщин и мужчин относительно численности населения большой, рост неполной занятости способствует концентрации женщин в узком круге занятий. И наоборот, если данный гендерный разрыв невелик, уровень сегрегации будет снижаться, поскольку мужчины будут концентрироваться в преимущественно феминизированных занятиях, характеризующихся неполной занятостью, тем самым способствуя снижению профессиональной сегрегации.

Кроме того, женщины могут быть вынуждены переходить в менее квалифицированные занятия, чтобы удовлетворить свою потребность в

¹⁶Женщины в сфере труда: тенденции в 2016 году Часть 1. Глобальные и региональные тенденции III. Уровень занятости С. 28.

сокращенном рабочем дне. Данный феномен известен как «снижение квалификации» (“occupational downgrading”), когда желающим сократить свой рабочий график работникам с полной занятостью, чтобы высвободить время для выполнения семейных обязанностей, в поисках неполной занятости зачастую приходится менять место работы. По мнению авторов, снижение квалификации оказывает большее влияние на женщин в занятиях, требующих высокой, нежели средней квалификации (Connolly and Gregory, 2008). Безусловно, оно способствует снижению доходов, влияет на перспективы построения карьеры и накопление трудового стажа. Аналогичное исследование демонстрирует, что смена работодателя в целях получения гибкого рабочего графика приводит к дальнейшему снижению квалификации (Neuburger et al., 2011).¹⁷

Таким образом, гендерное неравенство в сфере труда можно устранить только путем улучшения уязвимого положения женщины, предопределенного ее репродуктивной функцией, и содействия равному распределению неоплачиваемой работы по уходу как между мужчинами и женщинами, так и между семьей и обществом в целом. Для этого необходимо принять комплексные меры по изменению гендерной ситуации, предусмотренные в международных трудовых нормах МОТ, которые определяют ликвидацию дискриминации и достижение гендерного равенства в семье и на работе в качестве главной цели политических стратегий.¹⁸

В ситуации, когда мир переживает глубокие изменения и сталкивается с глобальными проблемами, которые затрагивают и женщин, и мужчин, необходимы срочные преобразования, которые позволят претворить принятые обязательства в жизнь. Дискриминации и иным нарушениям основополагающих прав человека нет и не может быть оправдания.

¹⁷Женщины в сфере труда: тенденции в 2016 году Ч. 2. Гендерный разрыв в качестве рабочих мест II. Гендерный разрыв в оплате труда С. 77

¹⁸Женщины в сфере труда: тенденции в 2016 году Ч. 2. Гендерный разрыв в качестве рабочих мест III. Политика обеспечения баланса С. 121

В заключение можно сказать, что, как показывают архео-антропологические и этно-археологические подходы, интерпретации их данных вкупе с археологическими артефактами выявляют более значительную роль доисторических женщин. Однако как такового археологические исследования в большинстве случаев не учитывают гендерные особенности при воссоздании истории культуры. Хотя в наши дни уже учитываются гендерные особенности, и мы замечаем в обществе много раз слова «половое равноправие», но, к сожалению в деле мы замечаем, что женщины все таки берут для себя мало рабочих часов только ради семьи, для того, чтобы больше уделить внимание воспитанию детей и следят за домашним очагом, а мужчины являются столпом семьи.

Использованная литература:

1 Stutz A., et al. Early Upper Paleolithic chronology in the Levant: New ABOx-SC accelerator mass spectrometry results from the Mughr el-Hammamah Site, Jordan. Journal of Human Evolution. 85, 2015.

2 Bird R., Cooperation and conflict: the behavioral ecology of the sexual division of labor // Evolutionary Anthropology. 8.2 1999.

3 Steven L., Kuhn and Mary C. Stiner. What is a Mother to Do? The Division of Labor among Neanderthals and Modern Humans in Eurasia // Current Anthropology. Volume 47, Number 6, December 2006.

4 Максудов Ф.А. К новой трактовке наскальных росписей Зараутсая. Археология Узбекистана. №2(13) 2016.

5 Женщины в сфере труда: тенденции в 2016 году

БЭРКАМАЛ ЭЎЛАД ТЭРБИЯСЫНДА ШАҢАРАҚТЫҢ ОРНЫ

3.Қурбаниязова

*Нөкис қаласы халық билимлендириу бөлимине қараслы 27-санлы мектептің
тарийх-хуқықтаныу пәни оқытыушысы*

Хәр қандай миллеттің өзине тән мәнауиятын қәлиплестириу хәм жоқарылатыуда, шубхасыз шаңарақтың орны хәм тасири теңсиз болыш табылады. Себеби инсанның ең таза хәм пәкизе сезимлери, дәслепки турмыслық түсиниклери биринши гезекте шаңарақта қәлиплеседи. Баланың характерин, тәбияты хәм дүньяға көзқарасын белгилейтуғын руўхый өлшем хәм танымлар - жақсылық хәм адамгершилиқ, жоқары пазыйлет, меҳир-мириўбет, ар-намыс хәм әндийше сыяқлы муқаддес түсиниклердин негизи шаңарақ шараятында қәлиплесиуи тәбийий.

Өзбекстан Республикасы Конституциясында Өзбекстан пуқаралары балаларды ер жеткенге шшекем бағыу хәм тәрбиялауға мәжбүрлиги, перзентлер ата-аналары ҳаққында ғамхорлық етиуи хәм оларға жәрдем бериуи шәрт екенлиги көрсетип өтилген. Перзентлер, ата-аналарының шығысы хәм пуқаралық ҳалатына қарамастан, нызам алдында тең, аналық хәм балалық мәмлекет тәрәпинен қорғалады [Өзбекстан Республикасы Конституциясы.:21].

Соның ушын да шаңарақ орталығында пайда болатуғын ата-анаға хұрмет, олардың алдындағы өмирлик қарыздарлық миннетин терең аңлау хәр бир инсанға тән болған инсанылық пазыйлетлери хәм шаңарақлық қатнасықларының негизин, шаңарақтың руўхый дүньясын курайды.

Шаңарақ тәрбиясы дегенде ата-аналардың өз өмири, турмыс тәризи тийкарында бала шахсында дүньяқарас тийкарлары, сиясий әдеп-икрамлық, эстетик хәм басқа жәмийетлик факторларды қәлиплестириу мақсетинде турақлы, изшил, идеялық хәм мәнауий тәсир көрсетиу процеси түсиниледи [Мунавваров.:3].

Баланың санасында оның жүрегинде шаңарақтағы орталық тәсиринде мәнауияттың туңғыш бүртиклери көрине баслайды. Халқымыздың «Қус

уясында көргенин истейди» деген дана мақалы усы әзелий ҳақыйқатты айқын сәўлелендиреди.

Адамзат ушын өмир бойы зәрүр болатуғын тәбийий көнликпе хәм өзгешеликлер, мәселен, хәр қандай баланың өзине тән, өзине сай уқыбы, этираптағы адамлар менен қатнасы, қурдасларының арасында өзін қандай сезиниўи, жетекшилик қәсийетлерге ийе болыўы яки ийе болмаўы, керек болса, көз-қарасы - булардың хәммеси ең дәслеп оның туўма тәбияты, соның менен бирге шаңарақта алатуғын тәрбиясына тығыз байланыслы екенлигин турмыс тәжирийбеси көп мысалларда тастыйықлап береді.

Әйне усы дәўирде бала хәмме жақсы-жаман нәрсени түсинип аңлай баслайды, оның гирбиңсиз санасы, мысалы баспа қағаз сыяқлы шаңарақтағы, дөгерек этираптағы бәрше ўақыя хәдийселерди, олардың негизиндеги тәсирлерди өзине сиңдирип алады. Оның ата-анасына, баба хәм кемпир апаларына меҳри хәм хұрмети, өзін қоршап турған орталыққа салыстырғанда мүнәсибети күннен-күнге жетилисип барады.

Улыўма шаңарақтағы руўхый орталық хәм тәрбия себепли бала меҳрийбан хәм рейимшил яки эгоист хәм тасбаўыр болып ер жетиўин түсиниў қыйын емес.

Шаңарақлық тәрбия мәселесинде қәтеге жол коймаў ушын ең, дәслеп хәр бир үйдеги руўхый ықлымды өз-ара хұрмет, әдеп-иқрамлылық, инсаний мүнәсибетлер тийкарына қурыў оғада орынлы болар еди.

Бүгинги күнде бизиң әмелге асырып атырған барлық ислеримиз перзентлеримиздиң бахты-саадаты, олардың жарқын келешеги ушын әмелге асырылмақта. Әдепли, билимли хәм ақыллы, мийнет сүйгиш, ийман-инсаплы перзент тек ғана ата-ананың емес, ал пүткил жәмийеттиң ең үлкен байлығы болып табылады.

Шаңарақты пуқаралық жәмийеттиң, мәмлекеттиң ең әҳмийетли ячейкасы дейди, себеби хәр бир жәмийет ағзасы, болажақ пуқараның тәрбиясы шаңарақтан басланады. Шаңарақ үш тәрепти: өзиниң тиккелей көриниси болған некени; семьялық мүлк хәм анжамлар хәмде олар ҳаққындағы ғамхорлықты; балалар тәрбиясын өз ишине алады.

Шаңарақтың беккем болыуы, шаңарақ ағзаларының әдеп-иқрамлық дәрежеси ондағы орталыққа байланысly. Қайсы шаңарақта саламат орталық, хұким сүрсе, оның раўажы, бахытлылығы тәмийнленген болады. Саламат орталық дегенде биз тек ғана шаңарақтағы инсаныйлық, ўатансүйиўшилиқ, зыялылық, ҳалаллық, растгөйлик сыяқлы принциплер ҳәм өлшемлерге әмел кылыўды ғана емес, бәлки оның ескише дәстүрийлик яки жаңаша заманагөйликти де түсиниўимиз лазым.

Шахс мәнәўияты, оның дүнъя қарасы, инсанның ой-өриси ҳәм исенимине байланысly көнликпелер жыйнағы тийкарынан шаңарақта қәлеплеседи. Сол мәниде, шаңарақ-хақыйқый мәнәўият ошағы, тәлим-тәрбия факторы ҳәм орталығы. Сондай екен, миллий идеологиямызға тән дәслепки түсиниклер инсан қәлби ҳәм санасына ең дәслеп шаңарақ орталығында сиңеди. Бул процесс бабалар үгити, ата ибраты, ана меҳри арқалы әмелге асырылады.

Шаңарақ, оның әсирлер даўамында сақланып киятырған муқаддес дәсиүрлери арқалы жасларда Ўатанға муҳаббат, ийман исеним, жуўапкершилиқ, ўатансүйиўшилиқ, инсаныйлық, илимге қызығыўшылық ҳәм мәденият көнликпелери қәлиплеседи. Хәр бир пуқара шаңарақтың жәмийеттеги орны ҳәм ўазыйпасын, Ўатанның басағадан басланыўын түсинбестен турып, өзин жетилискен инсан деп сезине алмайды.

Пайдаланылған әдебиятлар

- 1.Өзбекстан Республикасы Конституциясы. – Т., «Ўзбекистон» 2019
- 2.Мунавваров А.Қ Оила педагогикаси. – Т., «Ўқитувчи» 1994.

МЕКТЕПТЕРДЕ ӨТКЕРИЛЕТУҒЫН БАЙРАМЛАРДА ХӘРЕКЕТЛИ ОЙЫНЛАР

Р.Бердимуратов

*ҚМУ, «Дене тәрбиясы теориясы хәм методикасы» кафедрасы
ассистент оқытыушысы*

Балаларды өз ұатанын, жәмийетти сүйиўши хәм мийнеткеш етип, жәмийет алдында өз ўазыйпасын түсиндирип тәрбиялаў хәзирги күнниң ең баслы ўазыйпаларының бири болып есапланады. Оларда мектепке қәдем қойған биринши күнинен баслап-ақ мийнетке деген сүйиспеншилик оятыў, сергеклик, искерлик хәм баслаған жумысын ақырына жеткере алыў қәбилетинде тәрбиялаў керек. Буның ушын тәрбияның хәмме куралларынан пайдаланыў керек. Солардың бири - балалардың ең жақсы көретуғын ойынлары. Мектепте өткерилетуғын спорт кешелери хәм спорт байрамларында оқыўшыларда жақсы кеўил көтериңкиликти пайда ететуғын ойынлардың бири - миллий хәрекетли ойынлар жыйыны. Мектептерде өткерилетуғын спорт байрамларында пайдаланылатуғын хәрекетли ойынлар балалардың спортқа деген көзкарасын күшейтеди, оларда қуўаныш хәм кеўилли кейпиятты пайда етеди.

Байрамларда әдетте жүдә көп балалар қатнасады, соның ушын улыўмалық хәрекетли ойынлардан пайдаланыў усыныс етиледи. Музыка менен орынланатуғын хәрекетли ойынлар және де тәсирли болады, себеби музыка сеслери астында өткерилетуғын хәрекетли ойынлар қызықлы, тәсирли хәм спортқа деген қызығыўшылығын арттырады.

Улыўмалық хәрекетли ойынлардан тысқары спорт ойын үскенелеринен дурыс пайдаланылса мақсетке муўапық болады. Байрамларда талапқа сай ойын майданшалары болса, мектеп оқыўшылары арасында хәрекетли ойынларды шөлкемлестириўге болады. Деген менен улыўмалық хәрекетли ойынларды тийкарғы кешеден кейин өткерийў усыныс етиледи.

Ойын майданшаларында үлкен класс оқыўшылары ушын ең жақсысы «Үш гүресши» яки «Бес гүресши» жарысларын шөлкемлестириў мүмкин. Буннан

мақсет - хәр қыйлы болған күш яки мергенликти, епшилликте, тең салмақшылықты сақтау яки хауада нышанды гөзлей алыуды көрсетіуді талап қылатуғын хәрәкетли ойынларды таңлап алыу талап етиледі. Солардан: «Үш гүресши» яки «Бес гүресши» болыуды қәлегенлер барлық атракционларда қатнасуға мәжбүр жеңимпазлардың ең жақсыларын 3 гүресши яки 5 гүресши деп дағазалайды хәм сыйлықлайды.

Орта ямаса жоқары класс оқыушылары ушын байрамда жекпе-жек алысу ойыны (қәлеген еки қатнасушы епшиллик, мергенликте күш сынасады) жарысын шөлкемлестіру мүмкин. Бундай жарыслар улыұмалық ойынлар арасындағы тәнепис ўақтында алып барылыуы усыныс етиледі.

Байрам хәрәкетли ойынлар өткерилетуғын жарысларға бағышланған болыуы мүмкин. Хәзирги ўақытта жүдә хәм улыұмаласып кеткен ойынлар «Кеўилли стартлар», «Бизлер менен орынла», «Бизлерге уқсап исле», «Хәммеден жақсы орынла» деген атамадағы хәм басқа да ойынлар.

Жарысларда туўрыдан-туўры онша көп болмаған ойын қатнасушыларының санын есапқа алған ҳалда ҳеш қандай таярлықты хәм шуғыланыуларды талап етпейтуғын улыұмалық ойын яки ойын өткерилетуғын орынлардан пайдаланып, хәрәкетли ойынларды, жарысларды шөлкемлестіру мүмкин.

Мектеп кешелери хәм байрамлары, ең жақсысы дәслепки таярлықты көриуді талап ететуғын ойынларды өткеріуде пайдалы, оларда қатнасу ушын барлық балалардың қамтыу шәрт. Ойын қатнасушыларының бири ойын өткерилетуғын орынлар ушын ойыншықлар таярлайды, басқалары болса ойын өткерилетуғын ораынларда ойынның жеңимпазларын сыйлықлайды, және бир топары ойынды өткеріуге таярлық көреді.

Хәрәкетли ойынлар оқыушылар менен сабақтан тысқары ўақытлары тәрбиялық хәм саламатластыру жұмысларын алып барыуда, әсиресе, киши хәм орта жастағы жаслар арасында, мектеп оқыушылары арасында үлкен орын ийелейди. Соның менен бир ўақытта коридорларда ойын өткеретуғын орынларды шөлкемлестіру мүмкин, себеби улыұмалық ойынларда ойынға

қызықпайтуғын балалар өзлериниң күш, епшиллик, мергенлик өнерлерин ойын майданларында сынап көриўине болады.

2-sekciya. Qaraqalpaqstanda hayal-qızlardıń kórkem óner hám mádeniyat tarawı rawajına qosqan úlesi.

SÓZ ZERGERI GÚLAYSHA ESEMURATOVA

Saparbaeva Gulshira

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

«Mádeniyat hám kitapxana iskerligi» kafedrası baslıǵı

Ibragimov Rinat

Mádeniyat hám kórkem óner mekemelerin shólkemlestiirw hámde basqarıw qánigeligi 2- kurs studenti

Gulaysha ana Esemuratova qaraqalpaq prozasınıń kórnekli dóretiwshileriniń biri sıpatında xalıqmızdıń júreginen orın alǵan. Shıǵarmaların oqıǵanda insanlardıń hár tárepleme gózzallıǵın kórkemlep sáwlelendirgenin ańlaymız. Jan gózzlalıǵı - insannıń ózine ǵana tábiyat tárepinen berilgen baylıq esaplansa, usı gózzallıqlardıń ishinde adamnıń qıyan-kesti ómiri sınaqlarǵa salınadı, bul sınaqlardı insan óziniń pazıyletleri arqalı jeńedi yaki jeńiledi. Sonday-aq, adamnıń ruwxı kúshli bolıp shıdaydı, jeńedi, ǵúresedi hám bul baylıqtı saqlap qaladı, kerisinshe, ruwxı ázzi adam bul dúnyanıń sınaqlarına shıdam bere almay, onı joytıp aladı.

Gulaysha ana Esemuratova óziniń qaharmarların óz júreginen seziniپ, ómirdiń reńbe-reń soqpaqlarında izertlep, olardıń gózzal pazıyletlerin qanday kóriniste ekenligin sheberlik penen sáwlelendirgen. Ol tereń psixologiyalıq dárejede sóz sheberligi arqalı óz shıǵarmalarındaǵı waqıyalardı insan óziniń basınan ótkergendey etip seziniپ, oqıwshıǵa waqıyalardı joqarı dárejede kórkemlep jetkerip bere alǵan. Gulaysha apa jazıwshı sıpatında óziniń hám ózgelerdiń turmısınan alınǵan keshirmelerdi kórkemlestirip beriwdiń sheber ustası. Ol óz oqıwshıların qızıqtıra alatuǵın dárejedeǵı waqıyalardı tańlaw, qaharman obrazınıń tásirsheńligin baytıp barıwdı ámelge asırıw menen tereń filosofiyalıq kózqaraslarda hár bir shıǵarmasınıń sıpatın asırıwǵa erisedi.

«Tariyx biz jasağan zaman jaqsı ma, jaman ba, onnan biyǵárez, keleshek áwladqa onı sol turısında jetkeriw kerek», - degen edi ullı rus jazıwshısı A.P.Chexov.

Gulaysha Esemuratovaniń qaharmanlarınıń obrazları XX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń tariyxı menen baylanıslı. Ol búgingi qaraqalpaq prozasınıń úlken bayteregi esaplanadı. Álbette, jazıwshınıń xızmetleri onıń jazǵan miynetleriniń sanı menen emes, al onıń shıǵarmalarınıń mazmunı tereńligi menen bahalanadı. Onıń «Ibrayım Yusupov haqqında roman» shıǵarmasında qaraqalpaq poeziyasınıń bayteregi esaplangan ullı shayır ómiriniń mashaqatlı, lázzetli táreplerin óz-ara qarım qatnas múnásibetlerinde qalıplesken eske túsiriwler usılında sóz etip ótedi. Bul shıǵarmada shayırdıń portreti milliy túsiniktiń jarqın kórinisleri menen sáwlelendirilgen. Xalqı qásterlegen, ádiwlegen ullı shayır menen qatar jasap, dóretiwshilikte bir dáwirde barlıq iskerlikleriniń guwası bolǵan anamız óziniń jazǵan dóretpesinde ullı tulǵanı súwretlep, psixologiyalıq portretin dóretiwge erisken hám maqsetli túrde niyetlerin ámelge asırǵan.

«Jazıwsh apamızdı tolǵandırıp kelgen, kelwlinde óshpes iz qaldırǵan eń qıyın tuyǵı – óziniń ata-anası bolǵan pák ıqlasın bayanlaw, ásirese, qataǵanlıq siyasatı aqıbetinde ata-anasınıń ar-namısına daq salǵan turmıslıq faktlerdiń sebeplerin anıqlawdan ibarat boldı. Jazıwshını mudamı usı tuyǵı óz qursawına alıp qıynaǵanı menen, ol túbinde haqıyqatlıqtıń betin ashatuǵın múmkinshiliklerdiń bar ekenligi menen jasadı. Nátiyjede, usı tolǵanıslardı óz mazmunına sińdirgen «Kestelengen roman (Sorawdan tuwılǵan dóretpe)» atlı shıǵarma payda boldı»¹⁹.

Gulaysha Esemuratova belgili insanlardıń miynetlerin bahalawda tájiriybeli jazıwshı esaplanadı. Onıń “Pidáyı tariyxshımız haqqında sóz” shıǵarması milliy tariyxımızdıń belgili mamanı Sherip Babashevtiń miynetlerin ilimiy-analitikalıq hám kórkem-ámeliy kózqarastan bahalawdı basshılıqtı aladı. Bul shıǵarmada jazıwshı tiykarınan ekinshi dúnya júzlik urısta qurban bolǵan, biydárek joǵalǵan adamlardıń atların qayta tiklew menen baylanıslı alıp barǵan alımnıń jumıslarınıń nátiyjeliligin maqtanısh etiw hám kórkem sıpatlawlar menen kórsete alǵan.

¹⁹ Гүлайша Есемуратова шығармалары V том. Нөкіс «Илим» 2018ж . б-5

«Jazıwshı apamızdıń shıǵarmaların oqır ekenmen, anamnıń hár saparı biz-tuyǵan-tuwısqanlar bas qosqanda qaytalay beretuǵın áńgimeleri esime túsedı:

- Jetimlikten jetildim ǵoy, shıraqlarım! Altı aylıǵımda (1937-jılı) sol waqıtları kolxoz baslıǵı bolıp islegen ákem jala menen qamalıp ketken, onı esley almayman. Sol ketkennen izsiz joǵalǵan. Anam on barmaǵınan óneri tamǵan, elge belgili sheber tigiwshi edi. Men on eki jasar waqtımda bir qoqtasınlı shańaraqtıń uzatılatuǵın qızınıń kiyim-kensheklerin, bay-shuwlardıń tigip berip kiyatırǵanda joldaǵı japtıń payapılınan suwǵa jıǵılıp (bul kesh gúzek kúnleri edi), keselge shatıldı hám kóp uzamay-aq meni jalǵız taslap, kelmes saparǵa atlandı... Meniń ákem de, anam da, apa-sińlim hám aǵa-inim de sizlersiz ǵoy, aynanayınlarım-ay!»²⁰ dep jazadı filologiya ilimleriniń kandidadı A. Alniyazov.

Jazıwshınıń dóretiwshiligindegi kórkem obrazları adamlardıń real turmısınan alınǵan, siz benen bizge tanıs bolǵan yamasa ózleriniń jetiskenlikleri, kemshilikleri menen hár bir insannıń kewil tórinen orın alatuǵın ápiwayı qaharmanlar bolıp tabıladı. Mısalı, «Tek saǵınısh», «Iyesine qaytarılǵan qol oramal» gúrrińleri urıs waqıtlarındaǵı azaplardı basınan keshirgen turmıslıq faktler arqalı tartımlı, ıqsham, ápiwayı usılda táriyplegen. Onıń «Shútik shıranıń sharapatı», «Keste», «Isenim», «Máyek bórek hám kempir» gúrrińlerinde insanlardıń sabır-taqat, úmit, ıqlas, isenim sıyaqlı pazıyletlerden ibarat insan xarakteriniń ózgesheliklerin sheber sáwlelendiredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Гүлайша Есемуратова шығармалары. V том. Нөкіс, «Илим» 2018-ж.
2. «Қизил китоб»га тушмас туйғулар. Қомусий луғат.

²⁰Гүлайша Есемуратова шығармалары V том. Нөкіс «Илим» 2018ж . б-5,6.

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» БЕНЕН «ТУМАРИС»ЖЕ ТАМЫРЛАС ЖЫРЛАР

Баўатдинова Сапура

Әжинияз атындағы НМПИ Қарақалпақ әдебияты кафедрасы

Қарақалпақ әдебиятында поэзия жанрында жемисли мийнет етип киятырған шайыра Г.Нурлеспесованың дәретиўшилигинде терең тамырласқан тарийх пенен сабақлас жырлар жатыр. Шайыраның ғәрәсизлик руўхынан тәсирленип жазған «Сәўкеле», «Көк көйлек» қосықлары қарақалпақ ҳаял-қызларының миллий липаслары менен байланыслы жүзеге келген, сюжети тарийх жылнамасында бар дәрәтпе. Шайыра «Сәўкеле» ни тәрййплей отырып, халқымыз турмысында жүз берип атырған уллы өзгерислерди поэзияның ушқыр шыңларында көркем сөзлер менен жанландырып береди.

Төбелигин ушығадаң қапланған

Қаң қызыл моншақлар қатар сапланған

Гөззаллығың қәстерленип сақланған

Бүгинги дәўирге шекем сәўкеле.

Батырлық тымсалы болған әзелден

Пишимиң алынған гөне илимнен

Тарийхың «Қырық қыз»ға келип тирелген

Бас кийимлер тажы болған сәўкеле [1] 7-бет.

Г. Нурлеспесованың «Сәўкеле» ниң тарыйхын «Қырық қыз» дәстаны менен байланыстырыўы өзине тән бир көркем шынлық. Көпшилик илимпазлар сәўкелени бир ўақытлары ҳаяллардың әскерий бас кийими болған деген пикирлерди айтқан. Себеби, оның мойынды жаўып, бет-аўызды да қаўсырып келиўи, улыўма сыртқы көриниси ер адамлардың әййемги дәўирлердеги әскерий «дубылға» деген бас кийимине уксаўын дәлил етип көрсетеди. Тарийхтан бизге ҳаял патша Тумаристиң мәртлиги, ели халқын сыртқы душпанлардан қалай қорғап қалғанлығы мәлим. Тумаристиң усы мәртлигин унатқан халық Тумарис ҳаққындағы жырды раўажландырып «Қырық қыз» дәстанын пайда еткен. Бул дәстүрдиң массагетлер дәўириндеги сюжет пенен

байланысып келиуі тарихый генетикалық рауажланыудың көринісі. Сонлықтан хаялды уран етіу, хаяллардың батырлығын, мәртлігін көрсетіу қарақалпақ фольклорында ертеден қәліппескен дәстүр. Әпсаналар, хаяллар патшалығы қаққындағы жырлар хәзирге шекем сақланып келип, шайырлар шығармаларында тайын қахарман образлары, портретлери қосық қатарларында дөретилип отырылады. Мәселен: И.Юсуповтың «Тумарис» поэмасы шайырдың тарихый қахарманы Тумаристің мәртлігине бағышланған. Ал шайыра Г.Нурлеспесованың төмендегі қосық қатарларында сәукеленің тарих пенен тамырлас екенлігі жырланып, «Тумарис» хәм «Қырық қыз» бенен байланыстырылады.

Тарихың басланған әйем заманнан
Мессопотамия, Кавказ таманнан
Салтанатлы бас кийім боп сыналған
Бүгінлігі халқым ушын сәукеле.

Сени Тумаристен мийрас дейін бе
Мегзейсең Гүлайым кийген кийімге
Әх, биреуі болса екен үйімде

Деп хәр бир қыз әрман еткен сәукеле [2] 8-бет.

Қарақалпақ қызлары ушын салтанатлы бас кийім есапланған «Сәукеле» ниң тарихы узақ өтмиш пенен сабақлас екенлігін қосық қатарларында баянлай келип «хаял патша Тумарис кийген шығар, Гүлайым хәм қырық қызы кийген шығар» деген аксиомаларда миллий мақтаныш сезімлери сәулелендирилген. Өзи сулыу, кийіп жүріуге ықшам бул сәукелени хәзиргі дәуір қыз-жауанлары бахыт нышанындай қәстерлеп, үлкен аналықлардан қалған тебериктей етип тойларында кийіуді дәстүр еткен. Шайыра бул дәстүрге былайынша үн қосады:

Қарақалпақ қызларының мәртлігін
Жаны сулыу, кеуилинің пәклигін
Тапқырлығын, шеберлігін, қақлығын

Дәлийләп турғандай бүгін сәўкеле [3] 8-бет.

Жаўынгер қызлардың жаўлар менен алысқанда кийетуғын бас кийими сәўкеле енди арадан жыллар өтип, дәўирлер өтип сол жаўынгер қызлардың қахарманлық, батырлықтарының жарқын нышаны болып қалды. Ол қызлардың жаны сулыў, кеўиллери пәк, хаслы теги өнерли, шебер, мийнеткеш болғанлығынан дерек береді. Енди дәўирлер өтиўи менен тойларда, миллий байрамларда кийиў дәстүрге айланғанлығын мақтаныш етеді. Шайыраның қосығына сюжет болған «Сәўкеле» тек миллий бас кийим болғанлығы ушын мақтаныш сезимлерин баянлаў емес, ғәрезсизликке ерискен халқының тарийхы тереңде жатырғанын, ертедеги батыр қызлар әпсаналары менен сабақтастырып халқының уллылығын, өтмиштеги басып өткен жолларын бир-бир баянлай келип, бүгинги параўан турмыс еркинлигин, турмыс шын-лығы менен байланыстырып жырлайды.

Шайыраның «Сәўкеле» қосығына үнлес «Көк көйлек» қосығы да қарақалпақ қызларының атақлы көйлеги болып, тарийхта аты қалған «көк көйлек» тиң өзіншелик көркем тәрийпи қосық катарларында былайынша кестеленеді:

Нағысларың көп тарийхты сөзлейди

Көргенлер саўытлы қызды еслейди

Тил суқтан сақлаўдың жолын излейди

Өңіршеңе питкен нағыс көк көйлек [4] 8-бет.

Шайыра сүўретлеп атырған «Көк көйлек» тиң нағыслары қарақалпақ қызларының нағыслар менен кестеленип тигилген үсткі кийимлери оғада қурамалы безетилген, бул нағысларда мазмун жыйналған, философиялық ой-пикирлер жатырған тутас пүтинлик хәм гөззаллық дөретпеси екенлигин аңлатады. «Көк көйлек» теги нағыслар этираптағы гөззал тәбияттан, геометриялық фигуралардан ақылға муўапық, көркем эстетикалық талғам менен безетилгенлиги менен хәр бир адамды өзине тартады. Қарақалпақ нағыслары оның атамалары хаққында этнограф А.Алламуратов та жүдә қызықлы мағлыўматларды айтып өтеді: «Қарақалпақлар өнерли халық болып, олардың

жаратқан нағыслары үй-үскенелерінде, үсти-бас кийимлерінде айқын көриніп турады» деп атап көрсетіп 131 нағыслардың атамасын, келип шығыу тарийхын, мазмұнын ашыуға хәрекет еткен.

«Көк көйлек» халқымыздың бай миллий мийраслары қатарынан орын алып, дүнья халықларын өзіндеги көркем өнердің ең жетилискен, әжайып үлгилери менен таң қалдырады. Миллий өзликте аңлау, миллий мийрасларға қәдирият сыпатында қарап, оларды қәстерлеп сақлау халықтың аңында, қанында бар нәрсе. Қарақалпақ хаял-қызларының қол өнери, ақыл мийнети таланты менен төзимлилиги синдирилген «Көк көйлек» ушығаның қыйқымындай сақланып келди. Узақ өтмишти, тарийхты өзінде жәмлеген «Көк көйлек» арқалы қарақалпақ хаял-қызларының миллий образын жүдә утымлы жаратқан шайыраның шеберлиги қосық қатарларында айқын көринеди:

Сени кийген шығар Гүлайым қыз да

Гүл жамалы мегзеп айға жулдызға

Саған жеткен әрман болып хәр қызға

Көп заманнан киятырған көк көйлек [5] 8-бет.

Г.Нурлеспесова көлемли «Көк көйлек» қосығында қарақалпақ халқының тарийхында аты мәңги қалған атақлы, талантлы қызлардың бәриниң үстинде көк көйлекте көрип сәўлелендиреди. Себеби, шайыра усындай халық көзине түскен Тумарис, Гүлайым, Сапура, Қумар аналық, Хұрлиманлардың үстине көк көйлекте кийгизиу арқалы, ондағы кестеленген бай хәм сырлы нағысларда шертилип турған тарийхий жырларды көреді. «Көк көйлек» ишинде биресе бахытқа кенелген ақ жүзли дилбар, биресе ишинде қатал хәм күдиретли ана, биресе жүрегінде жақсылық нурлары парлаған гөззал, пат-риот қыз келбетин дөретиу арқалы қарақалпақ хаял-қызларының миллий-лигин, миллий образын типиклестиреди. Батырлық, мәртлик, садықлық, гөз-заллық, патриотлық сыяқлы сезимлердің барлығы инсанды инсан сыпатында безейтуғын көркемлик категориялары. Шайыра Г.Нурлеспесова жанлы тарийхты сөйлетиу арқалы жаңа қахарман образларын ашады:

Хұрлиман бақсының безеп өңирин

Шаңарақ бахтына бөлеп өмирин

Салтанаты болып отау төринин

Қыз бақсыға бахыт болған көк көйлек [6] 8-бет.

Шайыраның айтажақ болған тийкарғы идеясы халықтық мийраслардың кәдир-қымбаты, халықтың таланты, халықтың көп түрлі байлықтары болған өнерлери, мәдениет, турмыс тәжірийбелеринде түйген илим-хикметлерин көрсететуғын пүтин бирликті көркемлеп, көркем поэтикалық образға айландырып халықты улығлау, халықтың турмысқа, өмирге хеш қашан бийпарқ қарамағанлығын, уллылығын ашып бериуден ибарат. Шайыра Г.Нурлеспесова бул усылда үлкен табысқа ерискен. Қосықтың жууымағында ғәрезсизлик нәпеси есип турады.

Енди сени кийер бахытлы қызлар

Еркин нәпес алған ай хәм жулдызлар

Тулпардай жылаулап уақытты қызлар

Сени тез питирер болды көк көйлек.

Елпип есип еркинликтің самалы,

Миллийлигимиздің келди заманы

Сүйсиндирип дуйым журтты тамамы

Қайтадан дүньяға келдің көк көйлек.

Шайыра Г.Нурлеспесова «Көк көйлек» арқалы қызлар тәғдирин, қызлар тәғдири арқалы өтмиштеги халық тарийхын сыбайлас сүүретлей келип, халық даналығына болған қатнастың ең тууры гүзар жолы ғәрезсизлик арқалы ашылғанын жырлайды. Халқымыздың миллий фольклорының алтын қорындағы «Қырық қыз» дәстанындағы қахарман қызлар образы, тарийх жылнамасында мәңгиге аты қалған Тумарис образы арқалы «Сәүкеле», «Көк көйлек» тымсалын жанлы байланыстырады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Нурлеспесова Г. “Ақ сағымлар”. Нөкис. «Қарақалпақстан» 2011.

2. Алламурастов А. «Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы». «Эмиўдәрья» журналы, №3 1974 .

3.Есбергенов Х. «Этнография». Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1980.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА КӨРКЕМ-ӨНЕРДИ РАЎАЖЛАНДЫРЫҰҒА ҮЛЕС ҚОСҚАН ХАЯЛ-ҚЫЗЛАР

Махмуд Юсупбаев

*Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис
филиалы оқытыўшысы*

Өзбекстан Республикасының Президенти Ш.М.Мирзиёевтиң 2018-жыл 12-майдағы Қарарында "Өзбекстан Баспа сөз ҳәм хабар агентлиги таңлаў номинацияларында белгиленген уллы илимпазларымыздың, ойшылларымыздың ҳәм жазыўшыларымыздың шығармаларын олардың турмысына ҳәм мийнет жолына тийисли китапларды ҳәм мақалаларды баспаға таярлаў, басып шығарыў және билимлендириў мәкемелериниң китапханаларына тийисли веб сайтлар, мәлимлеме ресурс орайларын ҳәм кең жәмийетшилик оқыўшылар орталығына жеткерий илажларын көрсин" делинген.

Қарақалпақстанда театр ҳәм кино өнериниң раўажланыўында салмақлы орны бар актрисаларымыз оғада көп: А.Шамуратова, А.Атамуратова, Г.Шеразиева ҳәм т.б.лардың ҳәр қайсысы өз алдына бир дүнья десек асырып айтпаған боламыз. Солар қатары Сулыўхан Алламурастованың исми айырықша ҳүрмет пенен тилге алыныўға орынлы. Оның сахнада атқарған көп санлы роллери туўралы баспа бетлеринде көплек айтылып киятырғаны сыр емес. Бул өз гезегинде С.Алламурастованың қарақалпақ кино өнериниң раўажланыўында гиреўли орны барлығын көрсетеди.

1981-жылы жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ қызы» романы негизинде сценарий жазылып, «Қайсар қыз» фильми түсирилди. Кино тийкарынан Өзбекфильм студиясы тәрәпинен алынған болса да, онда жергиликли сахна шеберлери де қатнасады. Фильмниң жоқары дәрежеде

алынғанлығын сахна көринислери, актёрлардың өзін тутыулары, образлардың жаратылыуы хақында өз алдына сөз етиўди талап етеди. Фильмди Өзбекстанға хызмет көрсеткен артист, белгили кинорежиссёр Анатолий Зухурович Кабулов сахналастырған, сүүретке алған кинооператор Даврон Абдуллаев. Фильм Қарақалпақстанда хәм Ташкентте, Чимган таўларында түсириледи. Фильмде белгили театр хәм кино актрисалары қатнасқан, солардан бас рольди атқарған Тамара Шакирова хақыйқый қарақалпақ қызының образын жаратқан болса, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халқ артисткасы Райхан Сапарова, эстрада қосықшысы Замира Хожаназарова хәм тағы бир қанша театр хәм кино жан күйерлери қарақалпақ халқының тарийхый образларын жарата алған.

Хәр бир фильмде ушырасатуғын көп санлы қыйын машқалалардың бири - рольге актёр таңлаў болып табылады. Белгили кинорежиссёр А.Кабулов фильмдеги бас қахарман Гүлбий кемпир образын, яғный Турымбеттиң анасын ойнаўға Қазақстаннан, Қырғызстаннан, Өзбекстаннан актёрларды шақырып, бас қахарман ролине таңлаў өткереди. Бирақ бир де бирейи образды режиссёрдың кеўлиндегидей етип жарата алмайды. А.Кабуловтың көз алдында белгили актриса Сулыў Алламуратова келеди.

Сулыў Алламуратова 1918-жылы 26-июнде Қарақалпақстанда, Қоңыратта туўылған. Арнаўлы театр қәнигелигинде оқымаса да 1936-1940 жыллар аралығында Қоңырат районы театрында ислеўден өз мийнет жолын баслаған. 1940-1981-жыллары даўамында Бердақ атындағы Қарақалпақ Мәмлекетлик Сазлы Театры артисти, 1981-1989-жыллары С.Хожаниязов атындағы Жас тамашагөйлер театрында артист болып ислейди. Өзиниң өмирин театрға бағышлаған инсан еди.

А.Кабулов Нөкиске келип С.Алламуратова менен сөйлеседи, образды түсиндиреди хәм әйне оған үмити күшли екенлигин айтады хәм разылығын алады.

«Қайсар қыз» фильми хәр жақта сүүретке алыныуына қарамастан Сулыў апа тынымсыз мийнет етти. Гүлбий кемпир образын пухталық пенен үйренип

алды. Гүлбий кемпирдей аналарды турмыста көп көргенлиги оған бул образды «өзи» етип шығарыўда қол келди. Сулыў Алламуратова басын қыйқашлап орап, бешпентиниң белин буўып, ақ жаўлығын алқымының астына таңып, мурнын жыйырып анадай жерде кетип баратырған келини Жумагүлдин изинен түсин суўытып қарап образға киргенде, режиссёр ериксиз «СТОП СНЯТО! (тоқтатың, түсирилди-МЮ) – Болды, болды» - дегенин өзи де сезбей қалған. Кадр сәтли шыққанлығы соншелли, ол Сулыў апаны қушақлап қутлықлайды.

Сулыў апа Москва Ташкентлерге кинопробаға шақырылды. Бәринен сүринбестен өткеннен соң фильм сүўретке алынды. Фильмди сүўретке алыў процесинде актёр Карим Мирхадиев Турымбет образын дөретти. К.Мирхадиевтиң айтыўынша фильмниң сәтли шығыўында Сулыў Алламуратованың үлкен үлеси бар деп атап өткен. Себеби, әйне усы образда дәўириниң турмыс қыйыншылықлары, дәстүрий көз-қараслары, дәўир нәпеси жәмленген, соның менен бирге бул образ қарама-қарсылықлы образ – бир тәрәптен келинге қатал қәйин ене турса, екинши тәрәптен меҳри өшпеген Турымбеттиң анасы образы.

Фильм ўақтында бурынғы аўқам кинотеатрларында, орайлық телеэкаран арқалы эфирге жиберилди. Көп миллионлы тамашагөйлердиң жүрек төринен орын алған жоқары шеберликтеги фильмлер қатарында турды. Фильм экранға шыққан ўақтында тамашагөйлер Сулыў апа туўралы «бул актриса емес, бул халық арасынан алынған адам, базардан яки басқа бир жақтан сондай характердеги адамды излеп таўған" деген де гәплер айтылған (Информатор Р.Сапарова).

«Қарақалпақ қызы» фильминде ойнаған Турымбеттиң анасы Гүлбий образы Сулыў Алламуратоваға Жумагүл Сейитова "Мен хақыйқый ананы сахнада биринши көриўим" деп жоқары баҳа берген еди.

Өзбекстанға хызмет көрсеткен артист, Қарақалпақстан халық артисти, Хамза атындағы Мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты С.Алламуратова Қарақалпақ театр сахнасында да бир қанша образлар дөретти.

Ж.Аймурзаевтың «Бердақ» спектаклинде Бердақтың хаялы, С.Хожаниязовтың "Сүймегенге сүйкенбе» спектаклинде Гүлсәнем, «Алпамыс»та мәстан кемпир, «Айгүл Абат»та Палымбеттің хаялы, «Тикленген туу»да Байқанның анасы хәм басқа да хәр қыйлы хаял образларын жаратқан. Оның сахнадағы хәр бир хәрекеті, хәр бир сөзі гә жылатып, гә шымшып, гә күлдирип тамашагөйлердің кеўлинен шыққан образға айланған.

Өзиниң бир қанша роллери менен халқымыз жүрек төринен орын алған актриса келешек әўладқа үлги боларлықтай сахнада да, экранда да өзиниң өшпес излерин қалдырды. Қарақалпақ халқының усындай уллы перзентлериниң ислерин даўам еттириўши келешек көркем-өнерге ықласы бәлент С.Алламуратованың шәкиртлеринен үмитимиз күшли, себеби қарақалпақ хаял-қызларының көркем өнер хәм мәдениетқа қосатуғын үлеслери еле көп, еле ашылмаған қырлары, изертлениўи тийис болған тәреплери өз алдына бир тарийх.

Пайдаланылған әдебиятлар хәм дәреклер:

1. «Уллы илимпазлардың, жазыўшы хәм ойшылларымыздың дәретиўшилиқ мийрасын кеңнен үйрениў хәм үгит нәсиятлаў мақсетинде жаслар арасында китапқумарлық таңлаўларын шөлкемлестириў хаққында» Өзбекстан Республикасы Президентиниң Қарары // «Әмиўдәрә» журналы. 2018. №3, 3-б.
2. Еденбаева П. "Қос Өмир" // «Арал» журналы, 1993, №23, 87-б.
3. Станиславский К.С. Собрание сочинений. Москва, 1973. Т.2
4. Юсупбаев М. Дала жазыўлары. Информатор: Р.Сапарова. 2020 ж. № 1.

JASLAR TÁRBIYASINDA MÁNAWIYAT OSHAĞI

Saparbaeva Gulshira

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

«Mádeniyat hám kitapxana iskerligi» kafedrası baslıǵı

Eshmuratov Ajiniyaz

*Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı,
Mádeniyat hám kórkem óner mekemelerin shólkemlestiirw hámde basqarıw
qánigeligi 4- kurs studenti*

Mádeniyat tarawındaǵı reformalardı rawajlandırıw, madeniyat hám kórkem óner mákemeleri jumısların talap dárejesinde ámelge asırıw búgingi kúnniń aktual máselesi esaplanadı. Bir tarawda bir neshe jıllardan berli ayanbay xızmet etip kiyatırǵan G.I.Kabulivaniń mádeniyat tarawındaǵı islegen islerin jaslarǵa úlgi súpatında kórsetsek qatelespegen bolamız. G.I.Kabulova 1963-jılı Nokis qalasında tuwılǵan. Ol Qaraqalpaqstannıń 40 jıllıǵı ulıwma orta mektebin 1980-jılı tamamlap, A.Qodiriy atındaǵı Tashkent mámleketlik mádeniyat institutına xoreografiya bólimine oqıwına túsedı. 1985-jılı oqıwdı tabıslı tamamlap usı jılı Nókis mádeniy agartıw texnikumına oqıtıwshı lawazımı boyınsha miynet jolın baslaydı. Kadrlardı jetilistiriw hám jaslardı qollap quwatlaw maqsetinde Qaralpaqstan Respublikası mádeniyat ministliginiń usınısı menen Qaralpaqstan Respublikası mádeniyat ministligine qarastı Xalıq dóretiwshiligi mádeniy agartıw jumısları Respublikalıq ilimiy metodikalıq orawına direktor orınbasarı lawazımına jumısqa ornalasıp, Respulikadá háweskerlikti rawajlandırıw hám onı turmısqa engiziw jumıslarında óz dóretiwshilik jumısların dawam etedi. Xalıqtıń mánawiy jetikligin támiyinlew hám de kórkem óner janrları boyınsha háwskerlerdiń qızıǵıwshılıǵın rawajlandırıw baǵdarında bir qansha jumıslardıń nátiyjeliligine erisken.

1986-2017-jıllarda Xalıq dóretiwshiligi mádeniy agartıw jumısları Respublikalıq ilimiy metodikalıq orawında óz wazıypasın shın berilgenlik penen dawam etip, tiykarınan Respublika boyınsha mádeniyat oraylarında kórkem háweskerlik hám mádeniy agartıw jumıslarına metodikalıq járdem beriw, iskerlikler boyınsha qollanbalardı islep shıǵıw hám qollanbalardı jergilikli mádeniyat orayları

jumıslarına sáykes tárizde qayta islep shıǵıw, is tájiriybelerdi úyreniw hám úgit násiyatlaw úlgili túrde jumıs islegen. Hár bir mádeniyat oraylarınıń aldınǵı is tájiriybelerin talıqlap, úlgili is tájiriybelerdi turmısqa engiziw boyınsha seminarlar shólkemlestirip, rayonlıq mádeniyat oraylarında iskerlik kórsetip atırǵan jámáátlerge «Xalıq jámááti» ataqların beriwge usınıslar beriw jumıslarına qatnasqan. Qaraqalpaqstan Respublikası mádeniyat ministrligine qaraslı klub mákemeleri (sol waqıttaǵı) ushın «Klub mákemesi passportın islep shıǵıp klub mákemelrine usınıs etken (2007). Mádeniyat mákemesinde dógerekler menen islesiw iskerligin talıqlap «Klub mekemelerinde pullı dógereklerdi dúziw» (2010) atlı metodikalıq usınıs islep shıǵıp, turmısqa engiziw máselelerinde belsendilik kórsetken.

Xalqımızdın ruwxıy mádeniyatın kóteriw, jaslardıń mánawiy jetikligin támiyinlew, Watandı súyiwshilikke tárbiyalaw, milliy qádiriyatlarımızdı asırıp saqlaw maqsetinde Respublikalıq «Báygi-televiziyalıq» konkurs (1993ж), «Milliy saz ásbapları» tańlawı (2005), araqalpaqstan teleradio kompaniyası menen birgelikte Taxtakópir rayonu Moynaq sovxozında Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen artist, ataqlı sázende Aytjan baqsı Xojalepesovtıń húrmetine «Sázende hám jas baqsılardıń» tańlawı (1993), Jaslardı qollap quwatlaw hám olardıń talatntların júzege shıǵarıw, rawajlandırıw maqsetinde hár jılı «Nihol» tańlawı, Respublikada barlıq mádeniyat oraylarında xalıqqa mádeniy xızmet kórsetip kiyatırǵan «Xalıq teatrları» hám «Drama jámáátleriniń» konkurs (27-mart «Xalıqaralıq teatr» kúni)ların shólkemlestiriwge qatnasıp, qaytalanbas bay miyrasımızdı jaslardıń sana-sezimine, pikirlewine sińdiriwdе úgit-násiyat jumısların shólkemlestiriwge erisken. Sonday-aq bul jumıslardı ǵalaba xabar quralları hám gazetalardı jarıtıp xalıqtın mádeniy ruwxıy potencyalın kóteriwde ayanba miynet etken. Gazetalarda óz tájiriybesinen maqalaları, «Sárbınaz ansambli», «Shabıt» jıraw esteligine arnalǵan xalıq-aralıq festivalı haqqında, «Tashkent saxnalarında Qaraqalpaq sazları», J.Shamuratovtıń 110 jıllıq yuvileyine baǵıshlangan «Ólmes miyrası jańladı», Ózbekstan kóleminde Buxara wálayatında ótkerilgen «Raqs gulshanı» tańlawı

haqqında maqalalar jarıtıp milliy dástúrlerimizdi elede bayıtıw boyınsha mazmunlı pikirlerin aytıp usınıslar kórsetken.

Insannıń mánawiy joqarılawında, ustazdıń ornı girewli sanaladı. Ustazım Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken artist marhum Peridaxan Nurmanovanıń «Insan ózi qálegeninshe ullı bolıw kerek. Tek ǵana ózine iseniwi kerek, sonda óz maqsetińe erisedi» degen násiyhat sózlerin tez- tez eslep turaman hám onıń sózleri maǵan hár bir iste motivatsiya beredi deydi Gulbahar.

G. Kabulova juwapkerli jumislardıń basında bolsa da, jaslardıń oyın ónerine bolǵan qızıǵıwshılıǵın rawajlandırıw maqsetinde, 1988-jılı Nókis qalalıq mádeniyat hám sport isleri bólimine qaraslı №3 tarmaq janınan (sol waqıttaǵı) «Sárbınaz»ansamblin dúzip bir qansha jetiskenliklerge erisken. Ansamblin aǵzaları tiykarınan hár qıylı kásip iyeleri hám oqıw orınları talabalarınan yaǵnıy háweskerlerden ibarat bolıp, talantlı qızlardı tańlap alıwda, olarǵa oyın sırların úyretip, ansamblge kórkemlik jaqtan basshılıq etiwge erisken. Ansambli dúzilgennen baslap aldına bekkem maqset qoyǵan halda, Respublikalıq hám xalıqaralıq festivallarǵa, jergilikli orınlarda otkeriletuǵın galabalıq bayram hám xalıq seyillerine, mádeniy ilajlarǵa qatnasıp jetiskenliklerge erisken. Ansamblıń repertuarındaǵı G.Kabulova saxnalastırǵan oyınları, «Qızlar úyge kir», «Párwaz», «Qızlar jilwası», ózbekshe «Janan», «Lázgi», «Zulfiya», h.t.b xalıqtıń mádeniy dem alıwın támiyinlewinde ruwxıy mádet baǵıshlaǵan. Háweskerlik kórkem ónerin rawajlandırıwda, milliy úrp-ádet, salt-dástúrlerin hám qádiriyatlardı tiklewde joqarı átqarıwshılıq sheberligi ushın, xalıqqa jemisli mádeniy xızmetleri esapqa alınıp, dóretiwshilik miynetleri nátiyjesinde «Sárbınaz»ansambline Ózbekstan Respublikası Mádeniyat hám sport Ministrliǵı (sol waqıttaǵı) tárepinen «Xalıq háweskerlik jámaáti» ataǵı berildi. (1994-j. 31-mart).

Jaslar arasınan talanlılardı izlep tabıw, olardıń kórkem ónerge bolǵan qızıǵıwshılıǵın júzege shıǵarıw, qalıplestiriw hám dóretiwshilikke tartıw arqalı úlken saxnalarǵa alıp shıǵıwda G.Kabulovanıń miynetleri loqarı bahalanıp barılǵan. 2017-jılı Qaraqalpaqstan Respublikasında ansambller biriktirilip Ózbekstan mámleketlik filarmoniyası, Qaraqalpaqstan Respublikası dúzilip, G.Kabulova bul

filarmoniyada bas baletmeystr bolıp miynet jolın dawam etedi. Óziniń izleniwsheńlik qábiliyeti menen Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan kóleminde ótkerilip kelingен «Gárezsizlik», «Nawrız» hám saltanatlı bayram, festivallarda, Xiywada ótkerilgen «Raqс sehri» festivalında eń jaqsı saxnalastırǵan oyınları menen qatnasqan. «Ilme sultan», «Yar jamalı», «Sáwdigim», «Sheber qız», «Daǵları», «Áziz Watan», «Moynaǵım», «Bir qadam», «Ajab sırlar», «Sening» atlı saxnalastırǵan oyınlarında milliy qádiriyatlardıǵa sáykeslik sáwlelenedi. Xalıqtıń ruyxıy potensyalın kóteriwde Prezidentimizdiń názeri túsken Moynaq hám Qaraqalpaqstan posyolkası, Bozataw, Qanlıkól rayonları xalqına óziniń eń jaqsı saxnalastırǵan oyınları menen qatnasan.

G.Kabulovaniń mádeniyat hám kórkem óner tarawınıń rawajlanıwına qosqan xızmetleri ılayıqlı bahalanıp 2020-jıl Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı Keńesi tárepinen «Qaraqalpaqstan Respublikasına xızmet kórsetken artist» húrmetli ataǵı berildi. Ullı hám biybaha jemisimiz mádeniyattıń gúllep rawajlanıwında, xalqımızdıń ruyxıy baylıǵın saqlaw hám onı keleshek áwladlarǵa jetkerip beriwde jan kúyerlik penen kórkem óner tarawında xızmet etip atırǵan G. Kabulovaniń iskerligi jaslarımızǵa úlken tárbiya mektebi sanaladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ш.Уснатдинов. Полат Мадреймов биринши Карақалпақ балетмейстри. Нөкис. «Қарақалпақстан» баспасы.
2. Mádeniyat hám sport gazetası. 2006-jıl, №29-30.

ТАРИЙХЫМЫЗДАҒЫ ДАҢҚЛЫ ҚЫЗЛАР

А.Пирекеева

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

К.Қутлымуратов

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Шайыр, жазыўшы, журналист Ш.Пайзуллаева көп ўақытлардан берли қәлем тербетип, қәлеми ысылған сөз шебери есапланады. Оның усы ўақытқа шекем көплеген шығармалары ғалаба хабар қуралларында хәм басылымларды жарық көрди.

Әсиресе, «Жоқары қарақалпақлар» ҳаққында жазылған очерклери, телевидениеге таярлаған көрсетиўлери көпшиликтиң кеўлинен шыққан тарийхымыздың ашылған жаңа бетлери еди. 2019-жылы «Тарийхта даңқ таратқан қызлар» китабы баспадан шықты. Бул китапта халқымыздың тарийхында өшпес ис қалдырған мәрт Тумарис, Назлымхан сулыў, Төребек ханым, Қумар анамыз, Хўрлиман қыз бақсы, сондай-ақ ҳәзирги күнде бизлер менен заманлас болып бирге жасап атырған дәўиримиздиң билимли, искер, талантлы ҳаял-қызларының өмир жоллары, мәртлиги, ақыл парасаты, опадарлығы, тапқырлығы, инсанийлық пазыйлетлери шебер түрде көркем тилде баянланған.

Төребек ханым ҳаққындағы рәўиятында оның сулыўлығы, ақыл парасатына ашық болған қоңсы елдиң патшасы оны ҳаяллыққа алмақшы болады. Төребек ханым оған көнбейди. Буған ашыўы келген патша онда елиңе суў бермеймен, - дейди. Ойланып ақыры бир шешимге келген Төребек ханым «Бөгетти аш та, изимнен куў, изимнен жетсең айтқаныңа көнемен» - дейди. Гәпке туратуғын патша бөгетти алдырған да, өзи Төребек ханымның изинен куўған, лекин жете алмаған. Ақыллы Төребек ханым хәр минген атының тайыншағын бес шақырым аралыққа қойып, ана аттан мына атқа ырғып минип шаўып кете берген. Ана тайыншағына қустай ушады екен. Солай етип, бес шақырымнан қырық ат қойып өзиниң ақыллылығы, тапқырлығы менен душпаннан қутылған хәм елин суўсызлықтан сақлаған.

«Сөз сөйлесе сынған кеүйіл куралар» хужжетли гүрриңинде Абадан Сапарованың миллий мәдениятымыздағы орны ҳаққында сөз етеди. Ол ҳаял-қызлар арасында республикамыздағы скрипка саз әсбабының биринши кәнигеси екенлиги, Қарақалпақстан Республикасының гимниниң авторы Қарақалпақстанда биринши кәнигели композитор Н.Мухаммединовтың зайыбы, шаңарақта әдиўли ана, кемпир апа, улыўма алғанда, өмири өрнек болатуғын халқымыздың әдиўли қызы екенлиги көркемлеп жеткерилген.

«Адам – адамның қуяшы» бөлимінде жәмийетимиздиң раўажланыўына салмақлы үлес қосып атырған искер ҳаял, әдиўли ана үлкен шайыр Бийбазар Нурназарова ҳаққында, оның өмир жолы, дәретиўшилиги шебер сүўретленген.

«Аўылда таң атты» бөлимінде кенимехли қарақалпақ қызы Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист Нургүл Базарбаева ҳәм оның қарақалпақша қосықларды үйренип, Қызылқумның белес-белес қумлары, Айдар көл этирапын жаңлатып, өмирлик жолдасы Мухым Раджапов пенен биргеликте қарақалпақ көркем өнерин, мәдениятын қосықшылық өнерин кеңнен раўажландырып атырған талант ийеси ҳаққында сөз болады.

«Парасат бийигиндеги ҳаял» хужжетли повестинде тарийхымызда кейинирек сөз болған Бийбайша анамыздың бастан кеширгенлерин қызы Бийбизада менен сәўбетлесип, олардың өмир жолын кеңирек сәўлелендирген.

Тарийхшы Шерип Бабашев 2011-жылы Қарақалпақстан баспасынан шыққан «Қарақалпақстанлы жаўынгерлердиң қаҳарманлықлары мәңги жасайды» атамасындағы китабында былай деп жазған еди: «941-жылы 22-июньда Бийбайша 13 жасар қызы менен Сталинград областында еди. Бийбайша апа еки ярым жыл Сталинград фронты бағдарында окоп траншея қазыўға мобилизацияланады. Ал, қызы Бийбизада педагогикалық училищесиниң 1-курсын ҳәм мийирбийкелик курсын тамамлап 1942-43-жыллары саўаш майданында, әскерий емлеўханаларда мийирбийке хызметин атқарады. 1944-жылы Қараөзекке қайтып келеди.

Бийбайша анамыздың өмірлік жолдасы Дәли Ахметов 1938-жылы 4-июнь күні «халық душпаны» деп қамалып кетеді. Соннан Бийбайша апа қызы менен атамыздың изинен Волгоградқа жол алады. Сондай-ақ, бұл кітапта Уллы Сақыб қыран Әмір Темурдың келин таңлауға жоқары итибары хақында Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикасы шайыра қызларының ушырасыулары, пикирлесиулері кең сүүретленген.

Жуўмақластырып айтқанда, шығармадағы қахарманлардың хәр бириниң ақыл-парасатынан, мәртлик ислеринен, опадарлығынан хәр бир оқыўшы қәўим үлги алса арзыйды. Кәмил инсанды тәрбиялаў өтмиште де, хәзирги дәўирде де, келешекте де актуаль мәселе болып қалған хәм қалады. Себеби, Өзбекстан демократиялық мәмлекет, пухаралық жәмийет қурыў жолында раўажланады екен, бундай жәмийеттиң хәр бир пухарасы кәмил хәм руўхый дүньясы бай инсан болыўы керек. Бизиң әдебиятымызда усындай шығармалар дөретилсе, әлбетте, жетик инсанды тәрбиялаўда әҳмийети айрықша болары сөзсиз.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Пайзуллаева Ш. Тарийхта даңқ таратқан қызлар. – Нөкис, Қарақалпақстан, 2019.
2. Бабашев Ш. Қарақалпақстанлы жаўынгерлердиң қахарманлықлары мәңги жасайды. Нөкис, Қарақалпақстан, 2011.

МӘМЛЕКЕТИМИЗДЕ ҲАЯЛ-ҚЫЗЛАРҒА ИТИБАР – МӘМЛЕКЕТ СИЯСАТЫНЫҢ БАСЛЫ БАҒДАРЫ

Б.Бекниязов

*Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириу
хызметкерлерин қайта таярлау хәм қәнийгелигин арттыруу Аймақлық
орайы оқытыушысы*

Бәршемизге жақсы мәлим, хәр бир инсан бәринен бурын Алла-тааланың мәрхаматы менен, ананың өз баласын жүрегиниң астында сақтап, тоғыз ай дауамында шеккен машақатларының нәтийжесинде дүньяға келеди.

Сонлықтан да хәммемиз Жаратқанның уллы инаяты болған әзиз ҳаялларымыздың тымсалында мәңги өмирди тәмийинлеп киятырған теберик инсанларды көремиз. Жер жүзинде тиришилик пайда болып, адамзат әзиз ана тулғасы алдында хәмийше тәжим етеди. Мүбәрек хәдислерде «Жәннет-аналардың аяғы астында» деген сөзлер де әне усы жоқары меҳир хәм хұрметтиң айқын көриниси саналады. Ҳаялларға шығысқа тән хұрмет-иззет көрсетиу - биз ушын ата-бабаларымыздан қалған ибратлы мийрас болып, биз бундай дәстүрлеримизге хәмийше садық болып жасаймыз.

Соңғы жыллары саламат хәм бәркамал әуладты камалға келтириу, биринши гезекте, шаңарақ, аналықты хәм балалықты қорғау мәселеси мәмлекетимиз социаллық сиясатының ең әҳмийетли, баслы ўазыйпасы сыпатында белгилеп алынды. Бул салада зәрүр хуқықый-нормативлик базаны жетилистириу, миллеттиң генофондын жақсылау, халықтың турмыс дәрежесин хәм сапасын арттыруу бағдарында үлкен жумыслар әмелге асырылды.

Ҳақыйқаттанда, шаңараққа болған бүгинги мүнәсебетти баҳаламақ ушын Биринши Президентимиз айтқанындай, “бул жарық дүньяда өмир бар екен, шаңарақ бар. Шаңарақ бар екен, перзент деп аталмыш бийбаха байлық бар. Перзент бар екен, адамзат хәмийше жақсы нийет хәм мақсетлер менен жасайды” [Каримов.:56]

Қашан шаңарақ бахытлы болады қашан, хаял бахытлы болса. Қашан хаял бахытлы болады! Бәрінен бұрын, оның балалары, шаңарақ ағзалары, өмірлік жолдасы сау-саламат болса. Қашан хаял турмыстан разы болады! қашан, шаңарағы тыныш, руўзыгершилиги пәраўан болса, ертеңгі күннен кеўли тоқ болса. Хәммемиз жаксы билемиз, турмыс тәшўишсиз болмайды, бирақ усы тәшўишлер кем болса, жеңилірек болса, мине сонда хаял өмірден разы болады. Ең әхмийетлиси, «Ана хәм бала саламат болса, шаңарақ бахытлы, шаңарақ бахытлы болса, жәмийет беккем болады» деген мәңгилик идея хәр бир жерлесимиздиң қалбине терең кирип барыўы, әне усы уллы иске мүнәсип үлес қосыў бәршемиздиң муқаддес ўазыйпамызға айланыўы лазым.

Мәмлекетимиз халқының 50 %тен артығын қурайтуғын хаял-қызларға итибар хәм ғамхорлық көрсетиў, хаял затын қәстерлеў, олардың ҳуқық хәм мәплерин тәмийинлеў, шаңарақ хәм жәмийет турмысындағы абыройын асырыў, талант хәм қәбилетин жүзеге шығарыў, апа-сиңлилеримиздиң аўырын жеңиллетиў, шаңарақ, аналық хәм балалықты қорғаў, әсиресе, қыз балалардың заманагөй билим хәм кәсип-өнерлерди ийелеп, турмыста мүнәсип орын ийелеўи бағдарында қабыл етилген ызамлар, Президентимиздиң пәрман хәм қарарлары, Министрлер Кабинетиниң қарарлары ҳуқықый тийкар болып хызмет етпекте.

Бул бағдарда көрилген әмелий илажларға қарамастан, елеге шекем қыйын турмыс шараятында жасап, жұмыс пенен тәмийинленбеген 13 мыңнан аслам хаял-қызлардың барлығы ашынарлы жағдай екенлиги, халқымыздың генофондын сақлаў ушын хәмиледар хаяллар хәм балалардың аўқатланыў рационь бойынша әмелдеги нормаларды халықаралық стандартлар тийкарында қайта көрип шығыў лазымлығы Президентимиздиң Олий Мажлиске Мүрәжатнамасында келтирилип өтиледі [Мирзиёев.:3].

Хаялларымыз, апа-сиңлилеримиздиң мийнетин жеңиллестириў, олардың потенциалынан актив социаллық, мәдений хәм экономикалық тараўларда, балалар тәрбиясында жәнеде нәтийжели пайдаланыў мақсетинде илгери көрилмеген яки итибардан шетте қалған анық ис-илажлар әмелге асырылды.

Соның ишинде, бул бағдарда “Шаңарақлардың жәмийетлик-турмыслық шәраятларын жақсылаўға байланыслы қосымша ис-илажлар ҳаққында”ғы хукимет қарары қабыл етилип, оған муўапық, шаңарақлардың турмыслық хәм асхана электр үскенелери менен тәмийинлениўин жақсылаў, ҳаяллардың үй-руўзыгершилиқ жумысларын жеңиллестириўге қаратылған тутыныў кредитлерин кеңейттириў бойынша үлкен жумыслар әмелге асырылды. Журтымыздағы шаңарақларға үш жылға мөлшерленген тутыныў кредитлери ажыратылғанлығы апа-сиңлилеримиздиң аўырын жеңил етиў, халықтың турмыс мәдениятын асырыўға қаратылғанлығы менен әсиресе әҳмийетли саналады.

Усы орында шаңарақ бекемлигин тәмийинлеў, оны ҳақыйқый мәнисинде жәмийеттиң шешиўши буўынына айландырыў хәм асырап-абайлаўда ҳаяллардың орны айрықша әҳмийетке ийе. Президентимиз атап өткениндей, “Ҳаялларды улығлаў, ардақлап, басына көтерип жасайтуғын халық өзиниң жоқары мәденияты хәм жоқары инсанийлық қәдириятларын әмелде көрсететуғын хәм тастыйықлайтуғын халық сыпатында абырой-итибарға ериседи”.

Пайдаланылған әдебиятлар

- 1.Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // «Халқ сўзи» газетаси, 2018 йил 29 декабрь №258, (6952).
- 2.Каримов.И.А. Жоқары мәнаўият – жеңилмес күш. –Т.: “Маънавият” 2008.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА БАСПА ИСИНИҢ РАЎАЖЛАНЫҢ ТАРИЙХЫНАН

Идрисов Р.

Әжсинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Китаптар инсанларға үлкен мәдений заўық, өмир жолын таңлаўда хәм туўры жуўмақлар шығарыўға үлкен хызмет қылады. Қарақалпақстан аймағында китап баспасының тарийхы хәм тарийхнамасы XIX әсирдің басларында басланды. Архивлик хұжжетлерде Әмиўдәрья бөлимінде ең биринши типография Нозиковқа тийисли болғанлығы хаққында сөз етиледи [1]. Сондай-ақ, араб графикасында жумыс алып барыўшы баспаханалар Төрткүлде хәм Хожелиде болған [2]. Бирақ совет хәкимияты толығы менен өз хәкимиятын орнатқаннан кейин Қарақалпақстан аймағында баспа иси менен тек ғана мәмлекет шуғылланған. Бул дәўирде баспа исине партия хәм советлик атқарыўшы хәкимият тәрәпинен жүдә үлкен дыққат аўдарылады. Әмиўдәрья бөлиміндеги Нозиковтың баспаханасы 1920-жылы мәмлекетке өтип кетеди, ал дәрьяның шеп тәрәпиндеги баспаханалар искерлиги дағдарысқа ушырайды [3].

1924-жылы гүзде Төрткүл қаласындағы типография баспашылар тәрәпинен жоқ етилгеннен кейин, ол 1925-жылы қайта ремонтланып жаңадан үскенеленип иске қосылды. Бул жерде айналмалы үлкен тегис баспа машинасы қурылады. Усы үскене тийкарында «Еркин Қарақалпақ» газетасы, кишкене брошюралар, листовкалар басып шығарылатуғын еди. Статистикалық мағлыўматларға қарағанда, областлық типографиядан 1929-1930-жыллары 17 китап басылып шығарылған. 1930-жылларға шекем оқыў китаплары тийкарынан Москва хәм Ташкент қалаларының баспаханаларында басып шығарылды.

1932-жылы ГазжурПО бирлеспесиниң қурамынан Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы (ККГИз) бөлинип шығып, өз алдына шөлкемлестирилди [4] хәм сол 1932-жылдың өзінде қарақалпақ хәм рус тиллеринде 29 атамадағы 97,75 баспа табақ, 55 мың улыўма нускадағы китап басып шығарылды. Усы

тәртіпте кітап басып шығаруы алға илгерилей бастады. 1940-жылға шекем 100 атамадағы 608 баспа табақ, 513 нускада кітаптар басып шығарылды. Бірақ 1940-жылы Нөкіс полиграфиялық комбинат еле қурылып хәм үскенеленип болынған жоқ еди. Сол себепли Төрткүл типографиясында 7 баспа машинасы, олардан 2 баспа үскенеси «Pioneer», 1 дана «Искра», 2 дана «Auzburg», 2 дана «американка» деп аталатуғын машиналары бар болып, типографияның қуатлығы 75-80% жеткізилди хәм республика мектеплери ушын оқыулықтар шығарылды [5]. 1940 жылы баспаханадан 136 атамадағы (404550 нускада) сабақлық, оқыу-методикалық әдебиеттар, ал тағыда социал-экономикалық, ауылхожолық, көркем хәм балалар әдебиеттары басылып шығарылды.

Бул жұмыстар үлкен қыйыншылықтар менен әмелге асырылғанын көриуге болады, себеби архив хужжетлеринде бул дәуирде ҚҚМ баспасының директоры Убайдуллаевтың 1939-жылы ҚҚАССР ХҚК председатели Ниетуллаевқа баянламасында: «1939 жылдың 1-декабри болыуына қарамастан 97.5 баспа табақ басланғыш класс сабақлықтарын ҚҚМ баспасы Москваға тапсырылыуы керек еди, бірақ Наркомпрос басып шығуы режесин усы жылы сентябрьде берген, ал Наркомфин елеге шекем баспаның есабына қаржы түсирмеди» делинген. Бул жағдай ҚҚМ баспасында сабақлық кітаптарының басып шығарыуда үлкен қыйыншылықтар туудыратуғынлығын хәм Москвадағы «Учпедгиз» бенен дүзилген шәртнаманың орынланбай қалатуғынын атап көрсеткен [6].

1940-жылы 18-июльда ҚҚАССР ОАК Президумының кирилл алфавитине өтиу хакқындағы қарары шықты. К.Убайдуллаев, Қ.Айымбетов хәм Н.Даўқараевлар тәрөпинен қарақалпақ тилинің кирилл имласындағы алфавити хәм орфографиясы исленип шығылды хәм барлық оқыулық кітаптар усы алфавитте ислениуи керек болды. «Бизің редакция аппаратына бул жүдә ауыр болды, себеби бириншиден таза алфавитти өзлестириу хәм барлық сабақлықтарды қайта ислеп шығаруы керек» деп айтады сол уақыттағы ҚҚМ баспасының директоры ў.ў.а И.Сағитов [7]. Өйткени

киррилицаға өтиў полиграфистлер ушын жүдә үлкен қыйыншылықларды туўдырды, 1941-жылы тазадан сабақлықларды басып шығарыў ушын таза алфавиттиң шрифтлери еле толық жетиспейтуғын еди. Соған қарамастан полиграфистлер китап баспасының алға илгерилеўинде пидәкерлик пенен мийнет еткени көринеди. 1941-жыл 15-марттағы Өзбекистан КП(б) бюросы «Қарақалпақ Мәмлекетлик Баспасының жағдайы ҳақында»ғы мәселедеги ҚҚМ баспасы директоры Сигбатуллинниң докладында мынандай делинеди: «Қарақалпақстанда китап баспасы 1938-1941-жылларда жүдә үлкен тәжирийбеге ийе болды ҳәм ҳәр тәреплеме өсти, раўажланды. 1941-жыл даўамында 773 баспа табақ әдебиятларды басып шығарды, соның ишинде 43 атамадағы 296 баспа табақ көлеминде көркем ҳәм илимий-методикалық әдебиятлар еди [8].

Урыстан кейинги жылларда баспа ҳәм полиграфия өндириси жаңа дәўирге қәдем таслады. Жаңа кадрлар менен толықтырылып, тазадан баспа машиналары, түплеўши үскенелер менен тәмийинленди, сол себепли республикамызда шығарылатуғын газета-журналлар, китап ҳәм басқада баспа өнимлерин басып шығарыў көлеми ҳәм саны өсти. 1955 жылы ҚҚМ баспасында 15 редатор, 5 корректор, техникалық редакторлар жумыс алып барған, бирақ олардың ҳеш қайсысы да полиграфия қәнийгелиги бойынша тәлим алмаған. Көпшилик редактор ҳәм корректорлар жергиликли жоқарғы оқыў орнын питкерип, баспа ҳәм полиграфия тараўында жумыс алып барған [9].

Улыўмаластыратуғын болсақ, Қарақалпақстандағы китап баспасының тиклениўи жүдә аўыр жағдайда әмелге асқанын көриўимизге болады. Соған қарамастан жергиликли халықтың китап оқыўға деген қызығыўшылығын қанаатландырыў ушын мәмлекет тәрәпинен ҳәр қыйлы ис-илажлар әмелге асырылғанын көриўимизге болады.

Пайдаланылган әдебиетлар.

1. Семенов И. О зарождении каракалпакской советской печати// ӨзССР ИА ҚҚБ Хабаршысы, 1971, №4.
2. Нуржанов С. Периодическая печать Каракалпакстана в системе общественных отношений. – Н., 2015. – 11-б.
3. Толығырақ қараң: Суинов У. Книгопечатание в Каракалпакии// ӨзССР ИА ҚҚБ Хабаршысы, 1964, №1.
4. ҚҚРОМА, ф.173, оп.3, д.201, 137-бб.
5. ҚҚРОМА, ф.173, оп.1, д.9, 21-бб.
6. ҚҚРОМА, ф.323, оп.1, д.7, 4-бб.
7. ҚҚРОМА, ф.323, оп.1, д.7, 30-бб.
8. ҚҚРОМА, ф.323, оп.1, д.1, 8-бб.
9. ҚҚРОМА, ф.173, оп.3, д.177, 131-бб.

П.МЫРЗАБАЕВАНЫҢ МУҶАББАТ ЛИРИКАСЫНДА КЕШИРМЕ

Файзуллаева Саятхан Узақбаевна

*Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәдениет институты
Нөкис филиалы оқытыушысы*

Ғәрезсизлик дәўири поэзиялық шығармаларының ишинде муҳаббат лирикасы әдебиеттың талабына жылдам жуўап бере алды. Соның ушын бул лириканы ең тез раўажланған жанрлардың бири сыпатында алып қараўымызға болады.

Әдебиеттаныў илими арқалы ғәрезсизлик дәўири қарақалпак поэзиясында муҳаббат лирикасы хәм ондағы көркемлик излениўшиликти үйрениў оның әҳмийетин кең жәмийетшиликке түсиндириў, поэзияның раўажланыў дәрежесин анықлаў айрықша әҳмийетке ийе. Қарақалпак классикалық поэзиясында шайырлардың муҳаббат лирикасын дәретиўдеги шығармалары көплек алымларымыз тәрепинен, мәселен, К.Мәмбетов,

Қ.Жәрімбетов, Қ.Оразымбетов хәм т.б жумысларында анализленген хәм изертленген.

Ғәрезсизлик дәўири поэзиясында көркемлик излениси жоқары дәрежедеги бир қанша дәретпелер бар екенлиги көпшиликке мәлим. Әсиресе, И.Юсупов, Х.Дәўлетназаров, Ж.Избасқанов, М.Жуманазарова, П.Мырзабаева, Б.Генжемуратов, С.Ибрагимов х.т.басқалардың лирикаларын дәретиўдеги излениўшиликлери мухаббат лирикасының буннан былай да раўажланыўына өз үлеслерин қосып киятырғанлығы айқын көзге тасланады. Мақалада тийкарынан П.Мырзабаева лирикаларынан кең пайдаланыўға ҳәрекет еттик.

П.Мырзабаеваның мухаббат лирикасында басқа шайырлардан өзгешелиги оның лирикалық қаҳарманы ҳәмийше мухаббатына садық, өмирде өз жүрегиниң ҳәмирине кулақ салатуғын, кеўил көзи менен көретуғын тәрәплери менен ажыралады.

П.Мырзабаеваның мухаббат лирикасында ҳеш бир ўақытта сиясий жағдайларды сөз етиўши ўақыялар көзге тасланбайды. Оның лирикалық қаҳарманы мәңгилик қаҳарман сыпатында сўўретленеди. Оның лирикасында кеширмелерин сәўлелендирип атырған инсан барлық жәмийетке керекли сезимлерди бериўши сыпатында бериледи.

Профессор Қ.Оразымбетов өзиниң мийнетинде лирикалық қаҳарманның бирден көзге тасланатуғын ең биринши оқшаў белгиси шайырдың ишки кеширмелериниң биринши беттен яғный лирикалық «мен» арқалы берилиўи, бирақ бул «мен» тек ғана шайырға тийисли болған сезимлерди сәўлелендиреди дегенди аңлатпайды. Себеби, гейпара шығармаларда бизиң көз алдымызда лирикалық қаҳарман турады да, автор оның «саясында» қалып қояды. Яғный, биз лирикалық қаҳарман менен бирге қыйналамыз, бирге куўанамыз, өзимизди шығарманың ишинде сеземиз. Өзимизге эмционаллық тәсирди күшлирек байқаймыз деп келтиреди. [1.24]

Шынында да, П.Мырзабаеваның поэзиясында лирикалық қаҳарман кеўли жақын, бирақ алыс жырақта жүрген сүйиклисин сағынып, оның Жан

дүньясында болыўын қәлеген сезим ийеси арқалы көзге тасланады. Қосықларын оқығанда оқыўшы қахарман менен бирге толғанады, қайғырады.

Улыўмаластырып айтқанда П.Мырзабаеваның поэзиясындағы лирикалық кеширмелер халық дәрти, дүнья дәрти шерли кеўиллер менен бирге жанып жасаўды қәлейди. Ол жүрек толғанысларын, нәзик хаялдың сезимлерин өзиниң қосықларында шайырлық илхам менен нағыслай береді. Дөретиўши лирикалық кеширмени бериўде параллелизмнен, жанландырыўдан, көркем салыстырыўлардан, метафоралардан хәм тағы басқа сүүретлеў қуралларынан өнимли пайдаланған.

Шайыр поэзиясында ғәрезсизлик қарсаңында баспадан шыққан «Дәўир нәпеси» (1989) атлы поэтикалық топламы әҳмийетли орын тутарды. Усы китапшаға кирген «Өмир жоллары», «Улым», «Кетти жаслығымның бир жылы және», «Кеўлим бийтақат», «Мен жылларды таслап кеттим», «Бул өмирди таңлаўым ушын», «Өмир деп аталған үлкен китапты», «Мен дүньяға келдим», «Хожели қаласындағы балалар үйинде жазылған қосық», «Жартасларын уллы өмирдің», «Қурақ», «Түрли модаларда» сыяқлы қосықларында лирикалық кеширмесин тәбият хәм жәмийет қубылысларын салыстыра отырып философиялық жуўмақ шығарыўға умтылады. Бул адам өмириниң мәниси жасаўдағы мақсет, бийғам балалық, ашкөзлик пенен сақыйлықтың, меҳир-мухаббат пенен жаўызлықтың гүреси ҳ.т.б мәнги бақый темалар ҳаққында тынбастан пикир жүритеди.

Шайыр П.Мырзабаева руўхый дүньясын қорқыўға салған қозғалаң бас көтергенде китап оқыўшыға бир зәрүрли пикир айтыў зәрүрлиги туўылғанда қолына қәлем алады. Кеўил арманларын өкинишлерин қағаз бетлерине мөрлейди. Бул шынында талант ийесине тән пазыйлет. [2.26] Оның қосықларында жигерли жаслық, мөлдир мухаббат, жоқары адамгершилик пазыйлет, ҳақыйқатшыллық хәм гүресшеңлик көринип турады.

Жуўмақлап айтқанда, ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ поэзиясында мухаббат лирикасы басым орынды ийелейди. «Бахыт урысы деп...» қосығындағы лирикалық кеширме:

Шығарып салдым мен шадлы демлерди,
Хәмме түсине бермес кеўили кемлерди,
Жанымның жартысы өзинде кетти,
Шала жан болып жүре алсам нетти. [3.65] деп баянланады. Бул оның лирикалық кеўил кеширмелеринің тереңлигинен дәрек береді. Лирикалық қахарман мухаббатты турмыстың икир-шикирлеринен үстин қояды, оның гиршиктей таза қалаты алдында бас ийгиси келеді.

Пайдаланылған әдебиетлар:

1. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем изленислер, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992, 24-бет.
2. Қурамбаев К. Өз сөзи, өз қаўазына ийе шайыр. // «Қарақалпақ әдебияты» 2013, январь
3. Мырзабаева П. «Бахыт урысы деп...», // «Әмиўдәрья», 2000, №6, 65-бет.

Гүлайша Есемуратованың өмири хәм

дөретиўшилиқ хызмети

Ж.Турғанбаев

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнери хәм мәденият институти Нөкис филиалы, Мәденият хәм көркем өнер мекемелерин шөлкемлестириў хәмде басқарыў қәнигелигиниң 4 –курс студенти

Гүлайша Есемуратованы қәлеми өткир жазыўшы сыпатында ғана емес, бәлки, бул зәбердес қәлем ийеси болған әжайып жигерли ҳаялдың өмир тарийхы менен де жақсы таныспыз. Белгили жазыўшы Гүлайша Есемуратованың өмири хәм шығармаларын оқысақ өз халқына, жақынларына хәм күйеўине садық, хұрметлеп, сыйлап соның менен бирге барлық аўырманлықты нәзик хәм мықлы ийинлери менен көтерип жасайтуғын жәбиркеш хәм жапакеш, сүйикли хәм мәрт ҳаял-қызлардың келбети

сәулеленеди. Оның ұақыяларға бай, устазлық пенен жазылған тәсирли хәм кызыклы шығармалары бизиң өмир туўралы түсиниклеримизди кеңейтеди, кеўил сарайымызға пәкизелик алып киреди.

Гүлайша Есемуратова 1930-жылы Шымбай районының хәзирги Қасым Әўезов колхозы аймағында (бурынғы Тазғара аўыл кеңеси) халқымымыздың тарийхында аты белгили Жәлий Мақсым Исетулла ахун улының шаңырағында дүньяға келди.Әкеси хылық душпаны болып сүргинге ушырағаннан соң, Гүлайша апа үш айлығынан тоғыз жасына шекем дайы атасы Есемураттың қолында тәрбияланды. Соңынан дайы атасы, белгили тилши алымымыз Айтжан Есемуратовтың хожалығының бир ағзасы болып жасап, Төрткүл хәм Нөкис мектеплеринде билим алады. Халқымыздың арасынан шыққан жаңа заман интеллигентлериниң бири болған Айтжан Есемуратовтың бай үй китапханасы бар еди. Усы китапхана Гүлайша апаның дүнья әдебиятынан руўхый суўсынланыўына себепши болады. Гүлайша Есемуратова өзиниң аўыр кешкен турмысын айтып отырып ериксиз гүрсинеди. Себеби сол 30-жыллардағы халық басына түскен аяўсыз репрессия курбанлары менен қоса олардың шаңарақ ағзалары да қатты қыйыншылықты басынан кеширгенин сонғы әўладлар тек еситип, баспасөз бетлеринен оқып жүрмиз. Ал апамыз болса бул қыйыншылықларды өз көзи менен көрип басынан кеширген, оннан соң екинши жер жүзлик урыстың да қыйыншылықларын халықтың басына түскен аўыр күнлерды, әсиресе хаял-қызлардың муңлы өмирин өз шығармаларында суўретлейди. Гүлайша Есемуратова 1947-жылы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық пединститутының тил хәм әдебият факультетине оқыўға киргеннен соң да ижарада турып оқыўға қатнағанлығын, студентлик дәўири де аянышлы болғанлығын шығармаларында атап өткен. 1951-жылы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық пединститутының тил хәм әдебият факультетин питкерип шыққаннан соң ол журналист кәсибин таңлайды. Бурынғы «Жас Ленинши» хәзирги «Қарақалпақстан жаслары» газетасының көркем әдебият хәм искусство бөлиминиң баслығы болып дөретиўшилик жолын баслайды.

Гүлайша Есемуратова қырық жылдан аслам ўақыт республикамыздың баспасөз тараўында хызмет етти. 1958-60-жыллары Әмиўдәрәя журналында бөлим баслық болып ислеп келген. Гүлайша Есемуратова өзиниң мийнеткешлиги арқасында әдебиятымыз бенен журналистикаға үлес қосыўдан ҳеш шаршамады. Гүлайша Есемуратованың шығармалары ҳәр бир оқыўшының ядында қалатуғын, оны ойландыратуғын, толғандыратуғын турмыс сабақлары. Гүлайша Есемуратова бүгинги қарақалпақ прозасының үлкен бир байтереги десек сирә алжасқан болмаймыз. Ол 1972-жылы Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамына ағза болды.

Ғәрезсизлик елимизге үлкен жаңалықларды алып кирди. Гүлайша апа Есемуратова 1991-жылы алпыс бир жасында «Арал қызлары» журналын шөлкемлестирди ҳәм журналға бас редактор болды. Жәмийетшилигимиз, пүткил халқымыз бул журналды қызығыўшылық ҳәм үлкен көтеринки куўаныш пенен күтип алған еди. Жазыўшының биринши китабы “Кесте” деген ат пенен баспадан шықты. Соң “Халмурат жүргиш” “Айдай қыз”, “Жийрен”, “Соңғы гүәалар”, “Мың да бир кеширим”, “Дүўдендеги дәптер”, “Қызым саған айтаман”, “Дәўир нәпеси”, ҳәм де бир неше көплеген таңламалы шығармалары, Ибрайым Юсупов ҳаққындағы романы топлам болып басылып шықты. Оның мийнетлери жоқары баҳаланып, Қарақалпақстанға, Өзбекстанға мийнети сиңген мәденият хызметкери атағын алыўға еристи. Қарақалпақстан халық жазыўшысы атағын алды. 1992-жылы Америкада ҳаял-қызлардың бас қоспасына жазыўшы Гүлайша Есемуратова да қатнасып қайтты. Ең дәслепп қарақалпақтың миллий киймлерин шет елге танытып, оны кийип барды. Көп тиражлы Американың «ISAR» журналының редакторы Мьен менен ушырасып пикирлести. Елимиздиң ҳаял-қызларының турмысын, олардың бүгинги күнги жетискенликлерин басқа халықлардың ҳаял-қызларына сөйлеп берди. Гүлайша Есемуратова өзиниң мийнеткешлиги арқасында әдебиятымыз бенен журналистикаға үлес қосыўдан ҳеш шаршамады. Ол Өмирлик жолдасы Сабыр аға менен бес перзентти камалға келтирип, билимли, илимли етип тәрбиялады. Ҳәзирги ўақытта да Гүлайша

Есемуратова қәлем тербетйўди тоқтатпай халқымызға қызықлы мақалаларды усынып отыр.

**Деятельность Государственного музыкального театра
Каракалпакстана 70-90- е годы XX века
(по воспоминаниям Ж.Султабаева)**

*Уразова Лариса Карамовна, кандидат исторических наук, заведующий
кафедры «Социально- гуманитарных дисциплин» Нукусского филиала
института искусств и культуры Узбекистана. Нукус.*

*Турганбаев Жаркынбай Бахтиярович, студент 4 курса отделения
«Организация и управление учреждениями культуры и искусства»
Нукусского филиала института искусств и культуры Узбекистана.
Нукус.*

В отечественной историографии воспоминания как исторический источник мало используются. Воспоминания – это записки современников, повествующие о событиях, в которых автор принимал участие или которые известны ему от очевидцев. Они позволяют наглядно представить культурное пространство города, а также выявить своеобразие и характерные черты социально-культурного облика Нукуса.

Ниже мы даем воспоминание Жалгаса Султабаева - Заслуженного артиста Узбекистана, народного артиста Каракалпакстана, лауреата государственной премии имени Бердаха.

Из воспоминаний Ж.Султабаева: Большая заслуга в выборе профессии артиста принадлежит Наурызу Жапакову (прим.автора- Н.Жапаков дальний родственник Ж.Султабаева). Наурыз Жапаков любил часто повторять: «Если не обладаешь даром в той степени, чтобы стать народным артистом, лучше не

переступить порог театра», именно с таким настроем, с верой в то, что стану народным артистом я вступил в театр.

В 1967-е годы в Каракалпакстане осуществлялся так называемый «подбор», когда приезжали специалисты из Ташкента и производили поиск талантливой молодежи в театрах, училищах, техникумах, из отобранных людей, затем формировали группу в театральный институт. Те ребята, которые сумели успешно сдать экзамены, получали направление для учебы в Ташкенте.

Отношение руководителя Обкома того периода Каллибека Камалова к сфере культуры, к театру, было очень хорошим. На все театральные премьеры он являлся лично и знакомился с ними. Министр культуры Каракалпакстана того периода А.Худабергенов, контролировал весь процесс постановки, а за неделю до начала премьеры в театре, сначала сам просматривал его.

Театр за время своего существования многое пережил: были и отставания, было и развитие. Талантливая театральная молодежь, мастера сцены, художники целеустремленно продолжили опыт традиции артистов старшего поколения. К.Юсупов, С.Юсупова, Б.И.Калменов, Д.Каипов, К.Абдреимов, Н.Ансатбаев, Б.Матчанов, Т.Дошумова, З.Давлетмуратова, Р.Сапарова, Г.Базарбаева, П.Мадреимова, О.Муратова, Б.Муратова и другие стали широко известны в индивидуальном исполнении песен и танцев [Қарақалпақстан ХІХ әсирдиң екинши ярымынан ХХІ әсирге шекем.: 394].

Куатбай Абдреимов, Нажиматдин Ансатбаев сделали многое для театра. Начиная с середины 70-х до 90-х годов XX века – это период наивысшего расцвета театра. Спектакли показывали ежедневно. Ежемесячный репертуар театра включал 20-25 наименований спектаклей. Эти спектакли трогали за душу зрителей, поэтому зритель не пресыщался ими. Бывали времена, когда театр не мог уместить всех зрителей. При постановке спектакля «Мухаббатым гөззалым» зрители, не поместившись в театр, разбили все стекла на окнах. А

во время постановки спектакля «Бир ўйде еки ғомир» желающих попасть на него было так много, в результате натиска, боявшихся не попасть в зал, были разбиты окна. Видевшие все это артисты играли с большим воодушевлением, исполняли свои роли с большим творческим волнением. В 70-е годы было модным посещать театр. Обычно на другой день, придя на работу люди, делились, полученными в театре впечатлениями. Если в Узбекистане в то время было 37 театров, наш театр был 4-м месте по посещаемости. К 90-м годам XX века проблема привлечения зрителей стала одной из насущных, в это время ставилось не более 10 спектаклей в месяц. В 1991 году Государственному музыкальному театру было присвоено имя великого каракалпакского поэта и мыслителя Бердаха, на сцене которого ставились произведения исторического («Шарьяр» К.Матмуратова) и нравственного («Тири жетимлер» П.Каипова, «Еки дуньянын ауереси» М.Нызанова) характера [А.Джумашев, С.Нуржанов, Л.Уразова, Р.Таджиева. Каракалпақстан тарийхи (1991-2015- жыллар): 174].

Если говорить о житейских делах, вспоминает Жалгас Султабаев, то «артист в то время (70-е годы) получал жалованье 70-90 рублей, этих денег хватало на все. Мясо можно было купить в магазине, килограмм алма-атинского сливочного масла стоил 3 руб. 50 коп. Несмотря на то, что зарплата артиста была небольшой, для них существовали другие возможности. Помимо театра артисты работали на радио и телевидении. В 1967 году в новом построенном 21 микрорайоне был возведен дом №17 для служащих театра не имеющих своего жилья.

Таким образом, изучение воспоминание Жалгаса Султабаева освещает широкий круг тем, которые невозможно обнаружить в источниках других видов: от истории повседневности горожан города Нукуса, их быт, досуг города. Воспоминание дает читателям подробные детали, интимные нюансы, отдельные события и отношения людей в прошлом.

Использованная литература:

1. Из воспоминаний Ж.Султабаева, 1948 г.р., Заслуженный артист Узбекистана. Народный артист Каракалпакстана. Лауреат государственной премии имени Бердаха. Полевые записи 2019 г.
2. Қарақалпақстан ХІХ ғасырдың екінші жартысынан ХХІ ғасырға шейін. Нөкіс, 2003 ж.
3. А.Джумашев, С.Нуржанов, Л.Уразова, Р.Таджиева. Қарақалпақстан тарихы (1991-2015- жылдар). Нөкіс «Илим», 2018 ж.

3-секция. Hayal-qızlardıń sportqa qatnası hám jetiskenlikleri.

ТРЕНЕРЛЕРДИҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛИГИ

Ж.Е.Акимов

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Балалар спортын раўажландырмай турып, спорттың келешегин тәмийинлеў, әсиресе халықаралық майданда оның абырайын арттырыўға ерисиў мүмкин емеслиги өз-өзинен белгили. Бүгинги күнде спорт пүткил жәхәнде ҳәр қандай миллет, ҳәр қандай халықты дүньяға танытыўдың, оның өз потенциалын көрсетиўиниң миллий мақтанышы ҳәм абырайының артыўының ең тәсиршең куралына айланып атырғанын көриў қыйын емес.

Жасларымыздың спортқа болған қызығыўшылығын ҳәм умтылыўшылығын оятыў, олардың ерте дәўирден спортқа болған интасын арттырыў арқалы ғана кең жәмийетшиликте ғалабаластыра аламыз. Бул жумыслардың шөлкемлескенлик пенен алып барылыўында тренердиң педагогикалық шеберлиги айрықша әҳмийет атқарады.

Тренердиң баслы ўазыйпасы балалар спорты жәмәәтлеринде жас өспиримлер арасында спортқа қызықтырыўшы тәрбиялық жумысларды шеберлик пенен жетилистириўден ибарат. Тренерлердиң өзіндеги педагогикалық шеберлигин арттырыў менен бирге өз қәнигелигин теориялық жақтан жетилистирип барыўы айрықша зәрүр.

Педагогикалық шеберлик бул кең түсиникке ийе болып, жас өспиримлер жәмәәтлеринде спорт тренерлери тәрпинен тәрбиялық ислерди ҳәм оқыў

шынығыў жумысларын жақсы алып барыўда, сондай-ақ, жаслардың тәрбиялық жумысларында өзін педагогикалық жақтан көрсетиўи барысында айқынласып хәм жетилисип отырады. Тренерлердиң алып барған ислерин анализлеў, орынланған жумысларының көлеми, мазмуны хәм ерискен жетискенликлери бойынша анықлықлар киргизиў, тренердиң педагогикалық жақтан шеберлик ийелеў мәселелеринде хәм тренерлик тәжирийбелерин арттырыўында көмекшилик ўазыйпасын артқарады. Жас өспирим спортшылар жәмәәтлеринде тренер педагогикалық шеберлиги хәм теориялық жақтан ерискен жетискенлигинен пайдалана отырып, жасларға спорттың әҳмийети, тәртип-қағыйдалары, әдеп-иқрамлылық нормалары және бүгинги күнде тутқан орны туўралы түсиндириў ислеринде алып барыўы керек. Тренер өз мақсетин әмелге асырыўда шеберлик пенен теориялық билимлерин әмелий жумыслар менен бирге байланыстырып, жас спортшылардың жетискенликке қарай умтылыўшылығын хәм спорт түрине бьолған уқыплылық қәбилетин оятыўға бағдарланады.

Бүгинги күнде тараў қәнигелери арасында спортты раўажландырыў мақсетинде жеке спортшыларды тәрбиялаўда тренердиң педагогикалық шеберлиги айрықша зәрүр болып, бул балалар спортын раўажландырыўда унамлы нәтийжелерин көрсетпекте.

Тренер балалар спорты жумысларын раўажландырыў ушын төмендегидей шеберликлерге итибар бериўи керек:

1.Педагогикалық тәсир етиўдиң мақсетин, спорттың мазмунын шәртли түрде жас спортшыларға шеберлик пенен түсиндириў;

2.Билим бериў менен әмелий жумысларды бир-бирине шебер сәйкеслендирип тәртипке салыў зәрүр.

3.Жаслардың спорттағы жетискенликлерин әдил баҳалап, марапатлап яки сынға алып барыў.

Оқыўшыларды спортқа бағдарлағанда хәм жасларды бул салаға таңлап алыўды жергиликли орынлардағы спорт шөлкемлериниң мүмкиншилиги хәм спорт түриниң раўажланыў жағдайы есапқа алынғаны дурыс. Спортқа таңлап

алыўда жас спортшыларды таярлаўға кәнигелестирилген балалар спорт мектеби, спорт кәнигелигине бағдарланған мектеп-интернатларында спорт бойынша тәлим-тәрбия жумыслары дене тәрбиясы муғаллими хәм тренерлер тәрэпинен шеберлик пенен хәзирги тәлим технологиялары тийкарында шөлкемлестирилиўи зәрүр.

Спортқа бағдарлаў төмендегише әмелге асырылады:

1.Үгит-нәсият хәм спорт бойынша қызықлы түсиниклер бериў жумыслары. Оқыўшыларда спортқа деген қызығыўшылықты қәлиплестириў, өз бетинше шуғылланыў көнликпелерин пайда етиў, искерлик интасын арттырыў;

2.Жасларды спорттың түрлери бойынша саўатландырыў, тренер тәрэпинен сабақтан тыс пайытлары үгит-нәсият жумыслары, спорт жарысларын шөлкемлестириў;

3.Алдын ала оқыўшылардың спорт түрине уқыбын анықлаў хәм спорттың қайсы түри менен шуғылланыўын белгилеў.

Спорттың белгили бир түрине таңлаў – бул балалардың талантын баҳалаў және келешекте спорт нәтийжелигин болжаў болып, қәбилетлигине қарай таңлағанда тренер оның алдағы спорт нәтийжелигине исениўи хәм спортшының интасын қоллап-қуўатлап, бул спорт түри бойынша шеберлик пенен шынықтырыў жумысларын алып барыўи әҳмийетли.

Балаларды спортқа дәслепки таңлаў-бул сабақ ўақтында спортқа уқыбы бар оқыўшыларды анықлаў, оларды спорт шынықтырыў сабақларында излеў хәм болажақ спортшы менен танысыў барысында әмелге асырылады. Биринши таңлаўда оқыўшылардың хәрекетшеңлик уқыбын хәм дене дүзилисиниң өзгешеликлерин бақлаў, психо-физиологиялық тәрэплерин, спортқа келиў себеплерин үйрениў, олардың ата-аналар менен танысыў жумыслары тренердин жуўапкершиликли ўазыйпаларынан саналады.

Оқыўшының қәбилетлилиги ямаса кемшилиги екинши таңлаў даўамында шебер педагогикалық тәжирийбелер тийкарында анықланады.

Тренер бақлау жуымағына муапық спорт шынықтыруы уақытында дәслепки көрсеткишлерди белгилейди, жасырын мүмкиншиликлерин иске қосады.

Спортшыларды таңлау хәм таярлау жұмыстарында хәр қандай жетискенликлерди таллап, келешегин болжау салыстырмалы түрде болады. Жас талантлыларды спортқа бағдарлау хәм таңлау ушын алып барылатуғын жұмыстарда бир неше усуллардан пайдаланған макул: мектеп жасындағы оқыушылар менен гүрриңлесу, қалалық, районлық хәм республикалық жарыстарда спортшылардың хәрекетшенлигин, уқыплылығын бақлау, тест сынақларын өткеру хәм т.б.

Жасларды спортқа бағдарлауда олардың хәр қыйлы көрсеткишлери, дене дүзилислери шеберлик пенен есапқа алынады. Солардың бири адамның морфологиялық өзгешеликлери, бул спортшының бир қатар хәрекет сапасының рауажланыуына хәм спорта жоқары нәтийжелиликке ерисиуине тәсирин тийгизеди. Деген менен морфологиялық көринисине қарай спортқа бағдарлау барлық уақыт унамлы нәтийже бере бермейди. Бунда жас организмнің рауажланыу дәуиринде денеде хәр қыйлы өзгерислердің жүзеге келиуине итибарлылық пенен дыққат қаратуы зәрүрлиги тууылады. Спортқа физиологиялық көрсеткишлери бойынша бағдарлау хәм таңлау толық изертленбеген. Бул бағдарда алып барылып атырған изленислер еле де изертлениу жұмыстарын талап етеди. Бүгинги күнде жас спортшыларды спорт әлемине бағдарлауда тренердің педагогикалық шеберлиги айрықша зәрүр болып, орынлардағы спорт мектеплериндеги тренерлер бул шеберликти теориялық хәм әмелий жақтан терең өзлестирип барыуы, мәмлекетимизде спорт тарауының кең ен жайыуына хызмет етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

- 1.«Еркин Қарақалпақстан» газетасы. 1-март, 2011-жыл.
- 2.Дергач А.А.,ИсаевА.А. Педагогическое мастерство тренера. Физкультура и спорт. М.: 1981, - с.28.
- 3.Козлова О.В. Учись управлять. Москва: 1984. с.48

СПОРТ ГҮРЕСИ ТРЕНЕРИНИҢ КӘСИПЛИК- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИСКЕРЛИГИ

Қ.Т.Жуманиязов

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Спорт гүреси тренериниң кәсіплик-педагогикалық искерлиги көп қырлы. Ол бир қатар талаптарды орынлаўды өз ишине алады. Олар арасында мыналарды ажыратып алыў тийис: оқыў-тәрбиялық жумыслар, палўанлардың шынығыўлардағы хәм жарыстағы хәрекетлерин басқарыў, спортқа уқыплы хәм күшли балалар арасынан таңлаў, илимий методикалық семинарларға қатнасыў, жарысларды шөлкемлестириў хәм өткериў, шынығыўлар хәм жарысларды материаллық-техникалық тәмийинлеў, жеке кәсіплик шеберликлерин асырыў.

Тренердиң оқыў-тәрбиялық ўазыйпасы ең әҳмийетли илажлардың бири болып табылады. Ол шуғылланыўшыларды спорт гүресиниң техникалық хәм тактикалық хәрекетлерине үйретиў, физикалық күш мүмкиншиликлерин таярлаў хәм жигерлилик қәсийетлерин раўажландырыў, хәр тәреплеме раўажланған инсанды қәлиплестириў тәжирийбелеринен ибарат.

Оқытыў ўазыйпасы тренердиң техникалық хәрекетлерин үлги етип көрсетиў, шынығыўды қысқа хәм аңсат түсиндириў, техникадағы қәтелер хәм де оның келип шығыў себеплерин анықлаў, бақлап барыў ушын туўры орын таярлаў, орынланып атырған тренировка техникасын оқыўшы менен биргеликте талқылаў, әмел ушын таярлық хәрекетлерин, әмел хәм жуўмақлаўшы хәрекетти орынлаў мүмкиншилик болған жерден услап алыў тәжирийбесин өз ишине алады.

Тренер физикалық хәм әдеп-иқрамлылық қәсийетлерди тәрбиялаўда методикалық жантасыўларды классификациялаў, шынығыў жүклемелерин нормаға келтириў, шуғылланыўшылардың айрықша қәсийетлерине қарап, тийисли қураллар хәм усылларды таңлап билиўи зәрүр.

Тренер спортшылардың таярлықтарын мақсетке муўапық басқарыўы ушын төмендегилерди билиўи لازم: спортшылар, сондай-ақ олардың жасайтуғын, шуғылланатуғын хәм жарыс өткеретуғын орталықлары ҳаққында мағлыўмат жыйнаў хәм де оны анализлеў, спортшылар таярлығының стратегиясы бойынша қарар шығарыў, олардың таярлық бағдарламасы хәм де режесин әмелге асырыў, буның ушын дүзилген бағдарлама хәм режелердин әмелге асырылыўын бақлап барыў, зәрүр болса шуғылланыў процессине өзгерислер киргизиў.

Палўанлардың таярлық бағдарламалары хәм режелеринин табыслы әмелге асырылыўы тренердин шынығыўларды алып барыў процесси, күн тәртиби, микро, мезо-хәм макроцикллер даўамында тренировка процессинин ақылға муўапық дүзилиўин әмелге асыра алғанда, сондай-ақ педагогикалық, медицина-биологиялық хәм руўхый қураллар хәм де стиллерден ибарат тиклениў илажларынан туўры пайдаланған жағдайда ғана мүмкин болады.

Жарыстағы хәрекетлерди басқарыў алдында турған беллесиўлердин режесин ислеп шығыў хәм де оны әмелге асырыўды қадағалаўды өз ишине алады.

Тренер алдында турған беллесиў режесин ислеп шығыўда оқыўшысының қарсыласын жеңип шығыўы ушын ең нәтийжели тактикалық хәрекетлерди анықлаў мақсетинде қарсыласы туўралы мағлыўматқа ийе болыўы тийис. Жарыстың барысын бақлап барыў хәм оны кейин ала анализлеў анаў ямаса мынаў спортшының таярлығындағы күшли хәм де хәлсиз тәреплерин анықлаўға жәрдем береді.

Беллесиўлер даўамында палўанлардың жарыс хәрекетлерин басқарыў шеберлиги түрли техникалық-тактикалық жағдайларды бақлаў хәм де анализлеў, сондай-ақ анық көрсетпелер формасында зәрүр қарарларды шығарыў тәжирийбесинен келип шығады.

Палўанлар таярлығының көп қырлы системасында таңлап алыў ўазыйпасы үлкен әҳмийетке ийе. Ол тренердин билимлери хәм педагогикалық тәжирийбеси тийкарында жас хәм жоқары тәжирийбели спортшылар ушын

түрлі халда нәтижели критериялардан пайдаланып, ең күшлі спортшыларды анықлау тәжірийбеси менен көрсетиледи.

Дене тәрбиясы хәм спорт тарауында жоқары тәжірийбели қәниге өз кәсип дәрежесин арттырып барыуы тийис. Буның ушын ол илимий-методикалық ис алып барыу тәжірийбесине ийе болыуы, зәрүрлі ўазыйпаларды өз алдына қойып билиуи, тийисли зәрүрий усылларды хәм де стилин таңлап алыуы, алған билимлерин анализлеп билиуи керек.

Тренер өз әмелий искерлигинде ҳәр қандай жарысларды ұйымластырыу хәм өткерип билиуи зәрүр. Буның ол гүрес түрлери қағыйдаларын билиуи, төрешилик ўазыйпаларын орынлай алыуы хәм жарысларды өткеріу ушын керек болған зәрүр ҳүжжетлерди алдын-ала таярлап алыуы лазым.

Шынығыу барысын жоқары дәрежеде дүзиу ушын тренердиң спорт залды материаллық-техникалық жақтан үскенелеу, гүрес заллары хәм тиклениу орайларын әсбап-әнжамлар менен үскенелестириу тәжірийбеси үлкен әҳмийетке ийе.

Тренердиң көп қырлы кәсип искерлиги барысында көрсетип өтилген ўазыйпалардың нәтижели әмелге асырылыуы оның өз кәсибине болған муҳаббаты хәм садықлығы, өз қәнигелигин толық дәрежеде билиуи, педагогикалық қәбилетлер хәм де жеке инсан сыпатындағы дәрежеси менен белгиленеди.

Усыныс етилетуғын әдебиятлар:

1. Филь С.Н, Пешков В.П. Профессиональная подготовка студентов в институте физической культуры. Киев, 1985 г.
2. Игуменов В.М. Психолого-педагогическая характеристика деятельности преподавателя-тренера по борьбе. М. 1986 г.
3. Малков О.Б. Деловые игры в подготовке тренера по спортивной борьбе. М. 1986 г.
4. Михеев А.И. Формирование педагогического мастерства тренера М., 1986 г.

ҒӘРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ҲАЯЛ-ҚЫЗЛАР СПОРТЫН РАЎАЖЛАНДЫРЫЎДЫҢ СОЦИАЛ-МӘДЕНИЙ РОЛИ (НӨКИС ҚАЛАСЫ МЫСАЛЫНДА)

З. Алеуов.

*Әжинияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалық институты
магистр*

Илимий изертлеу жумысының акуталлығы - ҳәзириги ўақытта ҳаял-қызлар спортын раўажландырыўда нәтийжелерге ерсилмесе, ҳеш бир мамлекет жәхән спорты бойынша жетекшилер топарына кире алмайтуғынлығы анық түсиндирилмекте. Усы пикирден келип шығып Өзбекстан Республикасында ғәрезсизликтин дәслепки жылларында ҳаял-қызларды спортқа тартыў машқала сыпатында алып қараўға болады.

Бул бойынша мамлекетимизде ҳаял-қызлар спортын раўажландырыў бойынша Өзбекстан Республикасы Биринши Президенти И.А. Каримовтын «Аўыллық орынлардағы балалар спорты объектлерин бәнт болған ҳаял спорт устазлары мийнетин хошаметлеу ҳаққында» ғы [1] қарарында ҳаял устазлар искерлиги ҳәр тәреплеме қоллап қуўатланбақта, нәтийжеде мамлекетимизде спорттын ҳаял-қызларға сәйкес түрлери раўажланды. Ҳаял-қызлар ортасында спортты массалық түрде раўажландырыў, оларда физикалық тәрбия ҳәм спортқа кең түрде қатнастырыў, ҳаялларда спорт устасы қурамын кеңейтиў әҳмийетке ийе болып табылады.

Спорт инсанды физикалық жақтан саламат болып жетилсиўи менен бирге руўхый жақтан да тетик болыўға имкан жаратады. Солай екен ҳаял-қызларды спорт пенен шуғылланыўы – бириншиден салматлығын беккемлесе, екиншиден мамлекетимизди жәхәнге танытыўға тийкар болады.

Неге дегенде, бунның тийкарында халқымыз, миллетимиздин турмысы, келешеги менен байланысы әпиўайы ҳәм соның менен бирге, оғада жуўапкерли ҳақыйқат жәмлеген деп қараймыз. Ҳаял-қызлар тымсалында биз бәринен бурын болжақ аналарды, ҳәм физикалық, ҳәм руўхый жақтан саламат

әўладты өзимиздиң көз алдымызға келтиремиз, нәселимиздиң даўамшысы сыпатында алып қараймыз.

Жоқарыда айтылған пикирлер усы машқаланы үйрениўдиң актуаллығының әмелий әҳмийетинен дерек береді. Изертлеўдиң объектинде, ҳаял-қызлардың спортта жетискенликлерин объектив дәрежеде қарап шығыў итибарға алынған. Изертлеўдиң предметинде спортқа таярлаў системасында ҳаяллардың диморфлық²¹ системасын ҳаяллар ҳәм еркеклердиң спортта жетилискен динамикасын белгилеўши факторлар ҳаққында илимий ҳәм практикалық билимлерди раўажландырыў тенденциясы қарап шығылады.

Изертлеўдиң илимий жаңалығында, қарап шығылған мәселе бойынша жоқарғы дәрежеде спортта жетилскен нәтийжелерге қарап, ҳаяллардың денесиниң сыпатын үйрениўди есапқа алып, ҳаял-қызларда спортты раўажландырыўдың жаңа изертлеў бағдары анықланады. Изертлеўдиң теориялық ҳәм методлары бойынша, ҳаял-қызларды спортқа таярлаў методикасы бойынша фундаменталлық илимий жумыслар нәзерде тутылады. Мақалда, изертлеўдиң системалы анализи, тарийхыйлық принципи методларынан пайдаланылды.

Ғәрезсизлик жылларында мәмлекетимизде әмелге асырылып атырған кең көлемли реформалар процесинде жас әўладты физикалық ҳәм руўхый жақтан жетилискен, саламат ҳәм бәркамал әўлад, жоқары интеллектуаллық потенциалға ийе инсанлар етип тәрбиялаў мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилди. Әсиресе, 2008-жылдың «Жаслар жылы», 2010-жылдың «Бәркамал әўлад жылы», 2014-жылдың «Саламат бала жылы» деп жәрияланыўы бул бағдардағы жумысларды және де жеделлестирди.

Мине, усындай үлкен итибардың нәтийжесинде жасларымыз илим, мәденият, спорт ҳәм басқа да салаларда халықаралық, жәхән көлеминде жоқары нәтийжелерге еристи. 2009-2010-жыллардан баслап грек-рим гүреси бойынша арнаўлы топар дүзилип, усы гүрес бойынша 60 аслам жаслар

²¹ Диморфизм әйемги грекше еки форма бир қыйлы түрдеги биологиялық түрдеги еркек ҳәм ҳаял ортасындағы анатомиялық парықлар.

шуғылланады. Каратэ, кик-бокс сыяқлы спорт түринен Азия хэм Жәхән чемпионы, спорт маликасы Н. Казакова 2009-жылы шығыс жекпе-жек гүресиниң бир түри Пенчаксилак бойынша Украинада өткерилген жәхән чемпионатында жәхән кубогын жеңип алды [2].

2014-жылы қызлардан А.Жолдасбаева «Зульфия» атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты болды. Спорт бойынша Таиландта өткерилген еркин гүрес бойынша Азия чемпионатында А.Кеўлимжаева, Л.Орынбаева, Б. Балтаниязова, Ш.Жоллыбаева, Малайзияның Ланкави атаўында муай-тай бойынша өткерилген жәхән чемпионатында жоқары нәтийжелерге еристи [3].

Хаял-қызлардың өзлериниң бай руўхый дүньясы, ақыл-парасаты, зийреклиги менен хәр бир шаңрақта, жәмийетлик сиясий турмысымызда ылайықлы орынды ийелеп, ғәрезсизлигимизди беккемлеўде, елимизди дүньяға танытыўда үлкен үлес қосып атыр. Ғәрезсизлик жылларында хаял-қызларға айрықша хұрмет көрсетиў, оларға барлық имканиятлар жаратыў мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилген мәселелелерден есапланады. Усы көз-қарастан алып қарағанда 2016-жылы Бразилияда болып өтетугын жазғы олимпиада ойынларында Өзбекстан сайланды командасы қурамында Нөкис қаласынан 8 қыз қатнасты. Сол жылы 22-санлы қәнигелестирилген мәмлектлик улыўма билим бериў мектебиниң оқыўшысы, спорттың каратэ түри бойынша халықаралық беллесиўлердиң жеңимпазы А. Байжигитова Зульфия атындағы мәмлекетлик сыйлыққа миясар деп табылды.

2016-жылы спорттың белбеўли гүрес түри бойынша 2015-жылы апрель айында болып өткен Жәхән чемпионатында 1 орынды ийелеген Нөкис спорт колледжи оқыўшысы Н.Абдалова, 2017-жылы Таиландтың Бангкок қаласында болып өткен Азия чемпионатында III орынды ийелеген Нөкис Олимпия резервлери колледжи оқыўшысы З. Дайыбекова болды [4].

Жуўмақ орнында айтсақ, Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2018-жыл 2-февральдағы «Хаял-қызларды қоллап-қуўатлаў хәм шаңарақ институтын беккемлеў тараўындағы жумысты түп-тийкарынан жетилистириў

илажлары ҳаққинда» ғы [5] Пәрманы усы мақсетте қабыл етилди. Ҳаял-қызларға итибар барлық ўақытта ис-ҳарекетлеримиздиң орайында болыўы, бәршемиздиң ўазыйпамызға айланыўы керек.

Әдебиятлар:

2. Текущий архив ҳакимията г. Нукуса за 2008-2009 гг.
3. Есназарова З. Нөкис қаласының тарийхы. - Нөкис: Қарақалпақстан, 2020. – Б.96.
4. Текущий архив ҳакимията г. Нукуса за 2017. г
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Хотин-қизларни қўллаб қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тувдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида Фармони. 2018 йил 2 февраль, ПФ-5325-сон.

JISMONIY TARBIYANI RIVOJLANTIRISHDA BOLALARNI SPORT BILAN SHUG'ULLANISHDA MURABBIY O'RNI

A.Mamutov

Qoraqalpoq Davlat Universiteti

Biz bugungi kunda sportchilarimiz erishayotgan yutuqlarni o'rganish va tahlil etish jarayonida ularning kelajakda nimalarga qodir yoki qodir emasliklari haqida ma'lum darajada tasavvurga ega bo'lamiz. Ammo sportchi ruhi olamining aqliy, axloqiy, ma'naviy imkoniyatlari to'g'risida oldindan bashorat qilish bir muncha mushkul. Negaki, biz sportchining oilaviy o'zaro munosabatlari, oiladagi mehr-oqibatlilik darajasi, samimiylik va oilaviy saviyasi nechog'lik rivojlanganligini maxsus kuzatishlar olib bormasdan turib bilishga qodir emasmiz. Sportchilarda irodalilik, g'alabaga intiluvchanlik, epatchilik, o'zini tuta bilishlik, chidamlilik kabi sifatlarning shakillanishida oilaning o'rnini birlamchi ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda sportchiga xos xarakter xislatlar sport faoliyatida asta sekin vujudga kela borib, keyinchalik bu xislatlar uning doimiy xarakteriga aylanib boradi.

Sportchi xarakteri tug'ma, doimiy va o'zgarmaydigan xususiyat emas. Xar bir sportchining xarakteri ijtimoiy muhit, oilaviy tarbiya, sport faoliyati va musobaqalar ta'siri bilan ta'lim va tarbiya jarayonida yoki o'z-o'zini tarbiyalashvositasida taraqqiy etib, o'zgarib boradi. Shu sababli har bir sportchi ma'lum yoshdan boshlab, o'z xarakteri va uning ayrim xislatlari uchun o'zi javobgardir. Sportchi o'z xarakterini tarbiyalashda oilaning roli nechog'lik ahamiyat kasb etishini tushunib etishi lozim, yaxshi fazilatlar va olg'a etaklovchi barhayot g'oyalarni faqatgina oila bag'rida mujassamlantirib borishi lozim. Shu o'rinda oilaviy muhit va uning bola tarbiyasidagi ahamiyatli tomonlari borasida fikr yuritish o'rinlidir. Oilaviy tarbiya muhiti, avvalambor, oilaviy munosabatlar madaniyatiga bog'liq bo'ladi. Zero oiladagi boshliqlar bilan bolalar munosabati, o'zaro totuvlik, mehr-oqibat, g'amiho'rlik, kattalarga xurmat, e'tibor to'g'ri tarbiya vositalarining samaradorligi, ota-onaning mehnatiga, ijtimoiy hayot xodisalariga to'g'ri munosabatda bo'lish, o'z burchiga mas'uliyatni teran his etish kabi oilaviy munosabatlarning nozik qirralaridir. Ularning qay birida mutanosiblik buzilsa, demak, shu oiladagi sog'lom muhitga putur etadi. Oilada sog'lom muhit va munosabat bo'lsa millat va jamiyatda ham sog'lom muhit qaror topadi.

Shu boisdan, bolalarni ruhan va jismonan sog'lom bo'lib o'sishida oila muxitining ta'siri kattadir, chunki oilaviy muhit qanday bo'lsa, bolalar xuddi shu muxit ta'sirida o'sib-ulg'ayadilar.

Aynan ana shunday xarakter xususiyatlarining bir necha ko'rinishi bo'lgan mehr-oqibatlilik, olijanoblik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik kabi ijobiy sifatlar bolaning ongida muhirlanib asta-sekinlik bilan bolaning xarakter xususiyatlari darajasigacha takomillashib boradi. Ayniqsa, o'smirlik davridagi bolalarga ota-onalarning mehribonligi, doimiy nazorati va do'stona maslahatlari ayniqsa katta ahamiyatga ega. Prezidentimiz aytganlaridek: "Oilani ham, jamiyatni ham birlashtirib, unga fayzu barokat kiritadigan, honadonlarimizni mehr-oqibat, nafosat, go'zallik, ezgulik nuri bilan munavvar qiladigan zotlar ham aslida mu'tabar onalarimiz"dir. Shunday ekan oila muhiti, qolaversa bolaning kelajagi, ularning

ruhiy dunyosi ijtimoiy tasavvurlarining ijobiy va boy bo'lishi ko'p jihatdan onalarga bog'liqdir.

Oila ma'naviyati tizimida o'sha oiladagi ustuvor munosabatlarning, tartib-intizom, ota-onalik burchining anglanish darajasi, oilaviy ustanovkalarining o'rni nechog'lik ahamiyatli ekanligini isbotlaydi. Oilaviy o'zaro munosabatlarda tabiiy tarzda kechadigan, ba'zan kattalarning aybi bilan sodir bo'ladigan nizolar, bola tomonidan idrok qilinadi, anglanadi, ma'lum bir bahoga ega bo'ladi. Ushbu baholar real vaziyatlarda salbiy xulq shaklida namoyon bo'ladi, natijada bolaning oilaga, uning qadriyatlariga, istiqbolda oila qurishga bo'lgan intilishlarida aks etadi. Oilada shaxslarning ma'naviy dunyosini shakillantirish uchun unda zarur ruhiy xotirjamlik, ibratli ruhiy munosabat, o'zaro totuvlik o'rnatilgan bo'lishi lozim. Ota-onalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda hamjixatlik, mehr-oqibat, o'zaro xurmat, shirinsuxanlik, bir-biriga g'amho'rlik mavjud bo'lsa, bunday muomala munosabati bola tarbiyasiga ijobiy ta'sir qilib uning o'zi qiziqtirgan mashg'ulotlari bilan muntazam ravishda shug'ullanishiga imkon yaratadi. Ota-onalar o'z farzandlariga chinakam baxt, quvonch hadya etadilar. Muayyan darajada oilada shart-sharoitlarning mavjudligi oila mustahkamligini shakillantirib, ma'naviy shaxs tarbiyasiga zamin yaratadi. Kelajak avlodlar haqida qayg'urish, har tomonlama etuk va sog'lom, barkamol shaxslarni tarbiyalab etishtirish, farzandlari to'g'risida doim g'amho'rlik qilishga intilish o'zbek xalqining qadimiy va milliy xususiyatlaridan biridir. Bola ulg'ayib borgan sayin o'zining sportga bo'lgan qiziqishlarini takomillashtirib boradi. U avvalo sportning o'yin ko'rinishi bilan tanishib borib asta-sekinlik bilan bu mashqlarni ketma-ketlikda va jadallik bilan bajarish malakasini shakillantirib boradi. U xarakterida shakillanib kelayotgan tajovuzkorligini atrofdagilarga noo'rin namoyish qilsa, bu qimishining oqibatida o'zini noqulay sezishi mumkinligini anglab boradi. Agar sportchida insonparvarlik xislatlari yaxshi rivojlangan bo'lsa, u sportning tajovuzkor xarakatlarni talab qiladigan turi bilan shug'ullanmagani ma'quldir. Bioq yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, sportning ayrim turlari ham borki, bular sportchilardan aynan tajovuzkor harakatlarni talab

qiladi, busiz sportda g'alabaga erishish juda qiyin kechadi. Ba'zi bir sportchilarning jismoniy tayyorgarligi yuqori darajada bo'lsada biroq musobaqa jarayonida yuqori agrissivlikni va tajovuzkor xatti-harakatlarni namoyon etaolmaydilar. Bunga asosiy sabab, sportchi oilada insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, olijanoblik, mehr-oqibat kabi bir qator insoniy sifatlar hamkorligida tarbiya topganligidir. U oilada ma'naviy go'zal sharoitda takomillashib borgani tufayli ham agrissivlik nisbatan kechroq o'yg'onishi holatlari tajribalarda o'z isbotini topgan. Bu mulohazalar sportchining aynan agrissivlikni talab qiladigan sport turi bilan shug'ullanishini taqiqlashdan ancha yiroq, negaki, bunday sportchilar sportning tajovuzkor turi bilan shug'ullanishlarida sport ustalari ya'ni murabbiylarning ko'magida ish yuritganlari maqsadga muvofiqdir. Fikrimizning aksi ularoq ba'zi bir yosh sportchilarimiz ham borki, ularning jismoniy tayyorgarlik darajasi past ko'rsatkichga ega bo'lsada, biroq, sport musobaqalarida yuqori natijalarga erishishi ko'p bor isbotlangan xolat xisoblanadi. Kezi kelganda shuni aytish kerakki, yosh sportchilar oilada olmagan pandu-nasixatlarini ustoz murabbiylaridan olishga majbur bo'ladi, agar bolada oilaviy ta'lim-tarbiya natijasida ma'lum ko'nikma va malakalar xosil bo'lgan bo'lsa, murabbiylarning ko'rsatmalarini ilg'ab olishlari va amalga oshirishlari ancha oson kechadi. Yoshlikdan olinmagan tarbiya natijasida yosh sportchi bolaning xarakter xususiyatlarida manmanlik va takabbkrlik kabi salbiy xislatlarning avj olish xolatlari jadallik bilan rivojlanib boradi. Uning kayfiyatida doimiy ravishda vijdotsizlik va beodoblik ustunlik qilib boradi. Agar sportchi murabbiy krsatgan mashg'ulotlarni unumli bajara olmayapdimi demak, uning oilaviy shart-sharoitiga ham bog'liqlik jixatlarini o'ylab ko'rish maqsadga muvofiqdir. Qo'yingki sportchi oilasida tinchlik va xotirjamlik xukm surmas ekan, uning kayfiyatida o'ziga ishonmaslik, tushkunlik, murabbiyning talablari va ko'rsatmalari to'g'riligini bilgan xolatda ham undan ranjish, unga nisbatan keskin ziddiyatli munosabatda bo'lish xolatlarining kuzatilishi tabiiy xol. Sportchi shaxsida bunday xolat yuzaga kelganda u odatda tajovuzkor bo'lib, intellektual saloxiyatiga zarar etadi va bu ma'lum ma'noda sport musobaqalarining muvaffaqiyatsiz yakunlanishining asosiy sabablsridan biri bo'lib xizmat qilishi

mumkin. Agar yosh sportchi hayotida muvaffaqiyatsizlik surunkali davom etadigan bo'lsa, uning xarakter xislatlarida tajovuzkorlik va salbiy hislar muqim o'rnashib, xarakter sifatida takomillashib boradi. Agar sportchi murabbiy xuzuriga kelgunga qadar uning xarakter xususiyatlarida tajovuzkorlik, agrissivlik xislatlari rivojlanmagan bo'lsa, murabbiyning musobaqa tjarayonida qattiq g'azab bilan "ur", "yiqit", "bos", degan chorlovchi baqiriqlari, sportchida tajovuzkorlik harakatlarini vujudga keltira olmaydi. Murabbiy bunday xolatda yuqorida ta'kidlaganimizdek, sportchi xarakteriga moslashgan xolda uni tushunib, o'zaro munosabatlarini moslashtirishi va tushuntirish ishlari olib borishi maqsadga muvofiqdir.

M A Z M U N I:

1-sekciya. Qaraqalpaqstanda bilimlendiriw hám ilimniń rawajlanıwında hayal-qızlardıń roli

Бекбергенова З. У. Профессор С.Бағадырованың илимдеги ҳәм көркем әдебияттағы хызметлери	5
Нуржанов С.У. «Женский вопрос» в периодической печати Каракалпакстана 1930-х годов	10
Курбанова З.И. Вклад женщин- ученых в развитие этнографической науки Каракалпакстана	13
Коцанов Б.А., Ибрагимов Б. Женщины- руководители Каракалпакстана (1960-1980)	18
Нуратдинова Г. Қарақалпақ халық жоқлаў жанры эволюциясында ҳаял қызлардың дәретиўшилиқ роли	21
Шынназарова С. Ийгиликли иси исмине сай илимпаз	26
Отениязов П. Ж. С.Бағадырова- илимпаз ҳәм жазыўшы сыпатында	32
Кунназарова Ш.М. Ертеклер тилиндеги лингвомәдений түсиниклердиң метафоризациясы	35
Таджиева Р.С. Уровень жизни сельского населения в 50-е годы XX века ...	38
Сейдаметова Г. Женщина в повседневной жизни Каракалпакстана в 1960-х годах	40
Утепбергенова А. К. Мәмлекетимизде ҳаял- қызлардың социал- сиясий искерлигин асырыў мәселелери	44
Бекжанова А. Из истории преподавания иностранных языков в условиях Каракалпакстана	47
Сайтов А.Т. Илимпаз ҳаял- қызлардың мемуарларда сәўлелениўи	49

Искендерова Е. К. <i>Ҳаял-қызлар илим дүньясында</i>	55
Хомиджонова М. А. <i>Роль женщин в историческом и современном аспекте</i>	58
Құрбаниязова З. <i>Бәркамал әулад тәрбиясында шаңарақтың орны</i>	64
Бердимуратов Р. <i>Мектептерде өткерилетугын байрамларда қарекетли ойынлар</i>	67

2-sekciya. Qaraqalpaqstanda hayal-qızlardıń kórkem óner

hám mádeniyat tarawı rawajına qosqan úlesi.

Saparbaeva G., Ibragimov R. <i>Sóz zergeri Gulaysha Esemuratova</i>	69
Баўатдинова С. <i>«Қырқ қыз» бенен «Тумарис»ке тамырлас жырлар</i>	72
Юсупбаев М. <i>Қарақалпақстанда көркем- өнерди раўажландырыўға үлес қосқан ҳаял қызлар</i>	77
Saparbaeva G., Eshmuratov A. <i>Jaslar tárbiyasında mánawiyat oshaǵı</i>	81
Пирекеева А. Қутлымуратов К., Тарийхымыздағы даңқлы қызлар	85
Бекниязов Б. <i>Мәмлекетимизде ҳаял- қызларға итибар мәмлекет сиясатының баслы бағдары</i>	88
Идрисов Р. <i>Қарақалпақстанда баспа исиниң раўажланыў тарийхынан</i>	91
Файзуллаева С. У. П.Мырзабаеваның муҳаббат лирикасында кеширме	94
Турганбаев Ж.Б. <i>Гулайша Есемуратованың өмири ҳәм дәретиўшилик хызмети</i>	97
Уразова Л.К., Турганбаев Ж.Б. <i>Деятельность Государственного музыкального театра Каракалпакстана 70-90- е годы XX века (по воспоминаниям Ж.Султабаева)</i>	100

3-sekciya. Hayal-qizlardiń sportqa qatnası hám jetiskenlikleri.

Акимов Ж.Е. Тренерлердиң педагогикалық шеберлиги	103
Жуманиязов Қ.Т. Спорт гүреси тренериниң кәсіплик-педагогикалық искерлиги	107
Алеуов З. Ғәрезсизлик жылларында ҳаял- қызлар спортын раўажландырыўдың социал- мәдений роли (Нөкис қаласы мысалында).....	110
Mamutov A. Jismoniy tarbiyani rivojlantirishda bolalarni sport bilan shugʻllanishda murabbiy oʻrni	113